

Muhammed

KIRD. KIRMANC.

DİMLİ

VEYA

ZAZA KÜRTLERİ <

DENG Yayınları, İstanbul, 1996

Deng Yayınları : 37
Birinci Baskı : KASIM 1996

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi
EVİN TURİZM İNŞAAT ve YAYINCILIK
TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ

Atatürk Bulvarı, Emlak Bankası Apt. B. Blok
No: 146 Kat: 7/28 Aksaray-İSTANBUL
Telefon: (0 212) 513 63 25

Deng dergisinin 21. 22 ve 23'üncü sayılarında
yayınlanan aynı başlıklı yazıdan hazırlanmıştır.

©

Copyright: Yazarına aittir

Baskı: Yön Matbaası

KIRD, KIRMANC, DIMİLİ VEYA ZAZA KÜRTLERİ

Malmisanij

*Zaza weki pilingan bi dar û şûr û gopal
Berê xwe dane Turkan, gazi kirin "Ero, Ero!" (1)
Cigerxwin*

Batiya göçetmiş, göçetmeye zorlanmış ya da orada mecburi iskana tabi tutulmuş olanları sayılmazsa Dimili Kürtleri (2) şu illerin sınırları içinde yaşarlar:

- 1) Semsür (Adıyaman)
- 2) Çewlig (Bingöl)
- 3) Bedlis (Bitlis)
- 4) Diyarbekır (Diyarbakır)
- 5) Xarpêt (Elazığ)

(1) Bu yazıda yer alan Kürtçe, Farsça ve Arapça ibareler ile kitap adlarını vs. Kürt alfabesiyle yazdım.

(2) Dimili lehçesiyle veya Dimililer konusunda yazılanlar için bak. Malmisanij. "Bibliyografya Dimili (Zaza)", Hêvi (kovara çandîya gîştî). Paris. no: 3, 4, 5, 6, 7

- Ayrıca bak. Kadri Cemil Paşa (Zinar Şilopi). Doza Kurdistan (Kürdistan Davası) Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları. ikinci basım. Özgür Gelecek Yayınları. Ankara. 1991. s. 250-254

6) Erzirgan (Erzincan)

7) Erzırom (Erzurum)

8) Mûş (Muş)

9) Sêwas (Sivas)

10) Sêrt (Siirt)

11) Dêrsim (Tunceli)

12) Ruha (Urfa)

Bu illerden Dêrsim ve Çewlig'de nüfusun büyük çoğunluğu; Diyarbekır, Xarpêt ve Erzirgan'da nüfusun önemli bir bölümü bu lehçeyi konuşur. Bazı illerde ise denebilir ki sadece birer ilçenin sınırları içinde Dımılı lehçesi konuşulur. Semsûr'un Alduş (Gerger), Ruha'nın Sêwreg (Siverek), Bedlis'in Motki (Mutki) ilçeleri buna örnek verilebilir. Mûş, Sêwas, Erzırom ve Sêrt illerindeki Dımılılerin miktarı ise azdır.

1950 yılına ait T. C. Genel Nüfus Sayımı sonuçlarından anlaşıldığına göre yukarıdaki illerden başka Meleti (Malatya), Qers (Kars), Gümüşhane ve Seyhan [Adana] illerinde de az miktarda Dımılı lehçesini konuşan Kürt yaşamaktadır.

Dımılı lehçesini konuşan Kürtler, yöreden yöreye Kırd, Kırmanc, Dımılı, Dımlı, Dımbılı ve Zaza gibi değişik adlarla adlandırılırlar. Konuştukları lehçe de bunlara bağlı olarak Kırdki, Kırmanci/Kırmancık, Dımılki/Dımılı, Dımılı, Dımlı, Zazaki veya "So-bê" (Şo-bê) (3) adıyla adlandırılır.

Burada kısaca bu sözcükler üzerinde duracağız. Aşağıdaki bölümlerde yanlış anlaşılma olmaması için hemen belirtelim ki "Kırmanci"

sözcüğünü, Türkiye Kürdistanı'nda ve Türkiye'de Dımılilerin ve Şêxbızınilerin (4) konuştuğu Kürtçenin dışındaki Kürt lehçesi olan "Kurmanci" anlamında kullanıyoruz. "Kurmanc" sözcüğünü de yer yer açıkladığımız farklı anlamının dışında genel olarak bu lehçeyi konuşan Kürtler için ad olarak kullanıyoruz.

(3) Dersim'de Dımili lehçesi ile Kurmanci lehçesini ayır-dedebilmek için halk arasında bazan ilkinde "So-bê", ikincisine ise "Herre-were" de denir. Hem "So-bê" hem de "Herre-were"nin sözcük anlamı "Git-gel"dir.

"So-bê" (Şo-bê), bazı kaynaklarda "Bê-so" biçiminde de geçer (Zılfo Xaskar, "Dımili Kürtçenin Lehçesidir", Yeni Ülke, İstanbul, yıl: 2, no: 5 (17-23 Kasım 1991))

Bu vesileyle belirtelim ki Goran (Hewrami) Kürtçesi de halk arasında bazan "Maço" (veya "Maço-Maço") diye adlandırılır ki "maço"nun bu lehçedeki sözcük anlamı "söylerim"dir.

- Bak. Mirza Şukrullah Senendecî (Fexru'l-Kuttab), Tuhe-i Nasiri Der Tarix o Coxrafyayê Kordestan, Be inzimamê pênc meqale der bareyê qebailê Kord ez Döktor Heşmetullah Tebîbî, Tahran, 1366 [1987], s. bist û çar

(4) Ne yazık ki bugüne dek Türkiye'de konuşulan Şêxbızını Kürtçesi hakkında hiçbir araştırma yapılmamıştır. Mahmûd Lewendî'nin Ankara'ya bağlı Haymana ilçesinin Gozgozê köylülerinden derlediği birkaç türkü sayılmazsa Şêxbızını Kürtçesi yazılmamıştır da. Lewendî'nin ve başka yazarların belirtliğine göre, Şêxbızınilerin Kürtçesi Güney Kürtçesine yakındır.

- Bak. Mahmut Lewendî, "Jî Hêla Haymanayê Çend Sitrânên Şêxbızınıyan". Çarçira (kovara çandeyî ya gîştî), no: 3 (Tebax 1986), s. 3

I-KIRD

Dimili lehçesini konuşan Kürtler bugün bazı bölgelerde kendilerine "Kırd", lehçelerine de "Kırdki" veya "Kırdi" demektedirler. 19. yüzyılda Dimili lehçesiyle yazılmış olan iki metinde de bu sözcükler kullanılır. Bunlardan Peter Lerch tarafından 1850'lerde bir Dimili'nin (Kırd'ın) ağzından derlenerek yazıya geçirilmiş olan metinler, Dimili lehçesinin bilinen en eski yazılı metinleridir (5). Bunlardan birinde Nêrib (6) köyünün ağası Xelef Axa, Nêribli taraftarlarına şöyle seslenir:

"Bawni axaler, ma şueni qawxe, metersi, eskeri Daqma Begi zav û, hema pyêrû Tirk i, nişêni ma de qawxe biki, ma pyêrû canmirdi Kırdan i..." (7)

Türkçesi:

"Bakın ağalar, döğüşmeye gidiyoruz, korkmayın, Daqma Bey'in askerleri çoktur ama hepsi Türktürler, bizimle döğüşemezler, biz he-

(5) Bu metinlerle ilgili bir değerlendirme için bak. Malmisanij. "Ondokuzuncu Yüzyılda Kırd (Zaza) Aşiretleri Arasındaki Çatışmalar". *Studia Kurdica*. Paris. no: 1-3 (Nisan 1985). s. 72-78

(6) Bugün Diyarbakır'a bağlı bulunan Hênı (Hani)'nin Nêrib adını taşıyan yedi köyü vardır; 1) Nêribê Axan (Kuyular) 2) Nêribê Melikan (Bozok) 3) Nêribê Çulagan (Abacılar) 4) Nêribê Eliyan (Atıcı) 5) Nêribê Wısıfan (Çukur) 6) Nêribê Topalañ (Topçular) 7) Nêrib-Cımsat.

(7) Peter J. A. Lerch. *Forshungen über die Kurden und die iranischen nordchaldäer*. St. Petersburg. 1857-1858 (yeni baskısı: Amsterdam, 1979). s. 78

pimiz Kırd (Kürt) yiğitleriyiz..."

Hezanlı şair Ehmedê Xasi (8) ise 1898'de Dımılı lehçesiyle yazmış olduğu Mevlid'in sonunda şöyle der:

"Temamı bı vıraştışê Mewlidê Kırdi bı yardımê Xalıqî û feyz û hareketê peyxamberê mîsellellahu 'eleyhi we 'ela alihi we sellem- bı destê Ehmedê Xasi Hezançı dt hunzar û hir sey û şeyyes serri de, bı tarixê 'Erehi." (abç) (9)

Yani:

"Yaratıcı'nın (Tanrı'nın) yardımı ve peygamberimizin -S. A. S.- feyiz ve hareketiyle Mewlidê Kırdi'nin (Kırdca Mevlid'in) hazırlanması, Arap tarihiyle bin üç yüz on altıda Hezanlı Ehmedê Xasi'nin eliyle tamamlandı."

Hemen belirtelim ki Dımılılerin Kürt olmadığını propagandasını yapan Piya dergisinde "Filit Siwanij" imzasıyla yayınlanan bir yazıda, Ehmedî Xasi'nin bu cümleleri kasıtlı olarak tahrif edilerek Latin harflerine çevrilmiştir. Örneğin orijinal metinde "Mewlid" sözcüğünden sonra nokta bulunmadığı halde Filit Siwanij, "Kırdi" sözcüğünü tahrif etmek için buraya nokta koymakta, Arap harfleriyle "K-R-D-Y" biçiminde yazılmış

(8) Ehmedê Xasi hakkında daha fazla bilgi için bak. [Malmisanij]. "Zaza (Dımılı) Lehçesinde Yazan Bir Ozan: Melay Xasi". Devrimci Demokrat Gençlik (dergi). İstanbul. no: 2 (Mart 1978), s. 14.

- [Malmisanij]. Hêvî (kovara çandiya giştî). Paris. no: 4 (İlon. 1985), s. 75-76

(9) Ehmedê Xasi. Mewlidê Nebî. Litoğrafya Matbaası. Diyarbakir. 1899

olan “Kırdi” sözcüğünü ise “kerdi” biçiminde değiştirmektedir. Bu örnek, Dımililerin Kürt olmadığını iddia eden bazı çevrelerin hangi metodlara başvurduklarını göstermesi açısından ilginçtir.

Şehit Şeyh Sait’in oğlu Şeyh Selahattin’in müritlerince Dımili lehçesiyle söylenen bir “beyt”te de Kırd sözcüğü kullanılmaktadır. Sözkonusu “beyt”, “Gelê Kırdê, rınd bizonî” (Ey Kürtler, iyi bilin) diye başlamaktadır (10).

Dımililer Kurmançlara “Kırdas” veya “Kırdasi”, lehçelerine de “Kırdasi” veya “Kırdaski” demektedirler. Ziya Gökalp bu konuda şöyle yazar.

“... Zazalara gelince, bunlar kendilerine (Arapça harfinin kesresi ile) *Kirt* derler. Kurmançlara da *Kürdasi* veya *Kırdasi* adını verirler. Türkler ise Kürt adını Kurmançlara ayırmışlardır.” (abç) (11)

Aynı konuya Kemal Badıllı da değinir:

“Türkiye’deki Zazalar kendilerini asıl Kürt sayarak kendilerine *Kırd* ve kendilerinin dışında kalan Kürtlere, daha doğrusu Kurmançlara da -biraz da küçümseme ile müterafik olarak- *Kırdasi* (*Kürdümsü*, *Kürtçük*) derler.” (abç) (12)

Gwevdereyıc de Çolig (Çewlig) ile ilgili bir yazısında “Kırd” sözcüğüne değinir:

(10) Harûn. “Yew Beyta Mıridanê Şêx Selaheddinê Şêx Se’îdî”. Armanç, Stockholm. no: 128, s. 10

(11) Ziya Gökalp. Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik İncelemeler. Komal Yayınları. Ankara, 1975. s. 51

(12) Kemal Badıllı. Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kurmanca lehçesi). 1965. s. 6

"Zony Çolig **Kırd** û. Tikye merdimy **Kırd**, [zo-ni] ma ri vony Zazaki, tikye vony Dımılı' Lakin ma vony **Kırd**." (abç) (13)

Yani:

"Çolig'in dili **Kırd**{ce} (Kürtçe)dir. Bazı **Kırdler** (Kürtler) dilimize Zazaki, bazıları Dımılı derler. Ama biz **Kırd** (Kürtçe) deriz."

"Kırd" (Kürt) sözcüğünün kökeni hakkında bugüne dek çok değişik yorumlar yapılmışsa da, bu yorumları yapanlar çoğu kez bizzat Kürtlerin yer yer kendilerini adlandırmak için kullandıkları "Kırd" ve "Kırmanc" sözcüklerinden habersiz olduklarından bu iki sözcüğü hesaba katmamışlardır. Bu nedenle de örneğin Yunan yazarlarından Polybe (Polibio)'in M. Ö. 200'lerde sözünü ettiği "Cyrtii", Strabon'un sözünü ettiği KûpTioi [okunuşu: **Kirtii**, anlamı: **Kirtiler**] ve Romalı tarihçi Tito Livio (M. Ö. 54-M. S. 17)'nin sözünü ettiği "Cirtei"/"Cirti" sözcüklerinin bugün bazı bölgelerde Dımılı Kürtlerinin kendileri için kullandığı "Kırd" ve bunun çoğul biçimleri olan "Kırdi" veya "Kirdi" sözcükleri ile neredeyse aynı olmaları gibi hususlar üzerinde durulmamıştır (14).

Dımılliler arasında, "Kırd" sözcüğünün, yukarıda değinilen geniş anlamının yanısıra bazı yörelerde bey (mire), veya ağa aileleri dışında kalan halk için kullanıldığı da görülür. Örneğin, Gêl (Eğil)'deki beyler ailesi (Key Miran) ile Piran'daki ağa ailesi (Key Axan)'nin dışındaki halka "Kırd" denir. Sözkonusu aileler de Kürt ol-

(13) Gwevdereyic. "Çolig". Demokrat (kovara sıyasi û çandi). no: 7 (Adar 1990), s. 20

dukları ve "Kırd" denilen kesimle aynı lehçeyi (Dımılı) konuştukları halde, onların dışındakilere "Kırd" denmesi, bu sözcüğün yer yer toplumsal bir ayrımı da ifade ettiğini gösteriyor. Bu anlamıyla "Kırd" sözcüğü, Kürdistan'ın değişik yörelerinde kullanılan "Kırmanc" veya "Kurmanc" sözcüğünün ikinci anlamını çağrıştırmaktadır. Çünkü "Kırmanc" veya "Kurmanc" sözcüğü, Kürtçenin Kurmanci lehçesini konuşan Kürtler için ad olarak kullanıldığı gibi, ikinci bir anlamda da kullanılmaktadır. Aşağıda bunun üzerinde duracağız.

Yazılı kaynaklarda "Kırd" sözcüğüne ait yeterli bilgiye rastlanmıyor. Ancak Nikitin'in yazarı bilinmeyen elyazması bir kitaptan aktardığı Farsça bir parçada bu konuda şöyle bir açıklama var:

"Asıl kabile mensubuna Kurd denir (15).

(14) Bak. Polybeo. Storie, V, 52. 5'den aktaran: İslâm Ansiklopedisi. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul. 1977, c. 6, s. 1090

- Strabon, Geografia, XI, 13, 3 ve XV, 3. 1'den aktaran: İslâm Ansiklopedisi, c. 6, s. 1090

- Tito Livio, Ab Urbe condita libri, XXXVII. 40. 9; XLII. 58, 13'ten aktaran: Mirella Galetti, age., s. 83

Bu vesileyle. Kürtlerden sözeden en eski Arap kaynağının 7. yüzyılda yaşayan Ali bin Ebi Talib (Hz. Ali) dönemine ait olduğunu da belirtelim (Bak. Yearbook of the Kurdish Academy 1990. Almanya. s. 19).

(15) Ziya Gökalp, bir vesileyle. "aşir"lerin yani "aşiret"lerin hükümete bağlı olmadıklarını ve dağlı Kürtler tarafından "Kurmancê Reş" (Kara Kurmanc) diye adlandırıldıklarını yazar (Bak. Ziya Gökalp, yage., s. 72).

Kurd (yani kabile mensubu-Malmisanij) *olmayıp kabileye dışarıdan katılanlara ise tahfifen Kurt* (bu sözcüğün doğru okunuşunu çevirdiğimiz Arap harfleriyle yazılı Farsça metinden anlamak mümkün değil, Kırt veya Kert biçiminde de okunabilir- Malmisanij) *denir... Aynı şekilde Kürt kabilelerinden birine mensup olup kabilesinden ayrılarak başka bir kabile veya aşirete katılana da Kurt* (veya Kırt, Kert-Malmisanij) *denir.*" (16)

Aşağıda "Kırmanc" sözcüğünün benzer anlamlarda kullanılışı konusundaki açıklamalarla bu konunun daha iyi anlaşılacağı kanısındayız.

II-KIRMANC

Hem Dersim yöresinin Dımılı lehçesiyle söylenmekte olan bazı halk ezgilerinden, hem de Dersimli bazı yazarların verdiği bilgilerden anlaşılacağı gibi Dımılı lehçesini konuşan Dersimli Kürtler kendilerine "Kırmanc", genelde Kurmanc olarak bilinen Kürtlere "Kırdas"; onların lehçelerine ise "Kırdaski" veya "Kırdasi" demektedirler.

Dersimli yazarlardan Mustafa Düzgün-konuyla ilgili olarak şöyle yazar:

"Dersim halkı nesep (soy) bakımından kendisine 'Kırmanc' der. Başka adları kullanmaz. Diyelim ki yabancı birisi ya da Dersimli olmayan birisi dil sürçmesiyle bir Dersimliye 'Zaza' der-

(16) B[asile] Nikitine. Les Afşars d'Urmieh, Paris 1929. s. 114

se. Dersimli hunu kızar, 'Hayır, ben Zaza değilim, Kırmancım' der. Gerçek olan şu ki Dersimli Kırmancılar hiçbir zaman kendilerine 'Zazayız' demezler....

"... Yine Dersim halkı atalarının topraklarını, Kırmancıların ülkesini de 'Kırmancıye' diye adlandırır. Ama Türkçe olarak ya da başka bir yabancı dille, ülkelerinden bahsedince 'Kürdistan' derler. Örneğin Dersim'in bilgin, şair ve kahramanlarından olan Alişer, 'Dersim Türküsü'nde 'Kürdistan' sözcüğünü kullanır. Yine Dersim Kırmancıları, Kürdistan'ın özgürlüğü için Türk Devleti ve Avrupa devletlerine gönderdikleri telgraf ve dilekçelerin tümünde ülkelerini 'Kürdistan' diye adlandırmışlardır. Dersim'de 'Kırmancıye' ve 'Kürdistan' sözcükleri arasında hiç fark yoktur... Yine Dersim'de ülke adı ya da 'Kırmancıye' ve 'Kürdistan' sözcüğü, sadece Dersim için değil, ister 'Kırmanc' ister 'Zaza' ister 'Kur' veya 'Kurd' olsun, bütün Kürt ulusunun ülkesinin adı olarak kullanılır." (abç) (17)

Mustafa Düzgün diğer bir yazısında da aynı konuya değinir:

"Sözgelimi Dersimliler kendi ülkelerini Kırmancıye (yani Kürdistan-M. D.), kendilerini de Kırmanc (yani Kürt-M. D.) diye adlandıırırlar öteden beri." (abç) (18)

(17) M. Düzgün, "Torêy ve Adetê Dersimi", Berhem (kovara lêkolinên cıvaki û çandî). Stockholm, no: 1 (Şubat 1988), s. 37 ,

(18) Mustafa Düzgün, "Dersimli Memik Ağa". Berhem

Dersimli Zilfi'ye göre ise "Kırmancıye", "Kürtlük" anlamına gelir (19).

Burada Şerefhan'ın bir açıklamasını hatırlatmakta yarar var. Ona göre, Çemişgezek vilayeti bir zamanlar Kürdistan adıyla tanınmıştı. "Öyle ki herat ve emirnamelerde ve diğer sultanlık belgelerinde bu ad geçtiği zaman, yalnız bu vilayet anlaşılır; ayrıca Kürtler arasında Kürdistan sözcüğü geçtikçe, bundan yalnız Çemişgezek vilayeti kastedilir." (abç) (20)

Piran gibi başka bazı yörelerde Dımıliler, yukarıdaki "Kırmancıye" sözcüğüne karşılık "Kırdane" sözcüğünü kullanırlar. Bu sözcüğün asıl anlamı "Kürtvari", "Kürtlüğe uygun", "Kürtlük" olmakla birlikte Kürtlerin (Kırdlerin) yaşadığı yer anlamına da gelir.

Dersim Dımılılerinin kullandığı "Kırmancıye" sözcüğü ile diğer bazı Dımılıilerin kullandığı "Kırdane" sözcüğünün anlamına denk düşen "Kurdewari" sözcüğü de İran ve Irak Kürdistanı'ndaki Kürtler tarafından yer yer "Kürdistan" anlamında kullanılır. Örneğin Naley Cûdayi'de "Kurdewari, ey wulati cwanekem" (Kurdewari, ey güzel ülkem) derken şair Hêmin'in "Kurdewari"den kastettiği budur. Şair Hejar'in sözlüğünde ve Ferhengî Mehabad'da "Kurdewari"nin

(kovara lëkolinën cıyaki û çandı). Stockholm. no: 10 (Ocak 1991), s. 71

(19) Zilfi. "Ferhengok Dımılki-Kırmancı-Tırki". Hêvi (kovara çandıya gışti). Paris. no: 1 (İlon 1983), s. 113

(20) Şeref Han. Şerefname. Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarslan. Ant Yayınları. İstanbul. 1971. s. 190

bu anlama geldiği belirtilir. D. İzoli'nin sözlüğünde ise aynı sözcük, asıl anlamıyla, "Kürde ve Kürt geleneklerine uygun" diye açıklanır.

Öte yandan "... Dersim Kırmancıları kendi dillerine de 'Kırmancı derler... Dersim'de Kurmanc lehçesine 'Kırdaski' derler." (21)

Zilfo Xaskar da bu konuya değinir:

"Dersim'de halkın hemen hepsi kendini 'Kurmanc' (Kürt) diye niteler." (22)

Xaskar'a göre, Dersim'de hem Dimili lehçesini konuşanlar hem de Kurmancı lehçesini konuşanlar kendilerine "Kurmanc" derler (23).

Bir de "Kurmanc" veya "Kırmancıye" sözcüklerinin kullanıldığı Dersim ezgileri ve türkülerinden birkaç parçaya bakalım:

I

DERÊ LAÇI

"...Derê Laçi hîvêso
Yivîsê mı, gavan o.
Bıra pêro dê, na qewxa aşîre niya
Merevê Kırmancı û zalımanê Tirkan o..." (24)

Türkçesi:

"Yanası Laç Deresi
Yivîsim benim, çetin geçittir.

(21) M. Düzgün. "Torêy ve Adetê Dersimi". Berhem, no: 1. s. 37

(22) Zilfo Xaskar. yagy.

(23) Zilfo Xaskar'ın "Kurmanc" biçiminde yazdığı sözcük, diğer ilgili kaynaklarda da belirtildiği gibi "Kurmanc"tır.

*Vurun kardeşler, bu aşiret kavgası değil
Kürtlerle zalim Türklerin savaşıdır...!*

II

SEY USÊN Û SEY RIZA

*"... De biye, biye, wela hegê mı biye
Hêfê mı yêno be Sey Uşêni
Haq zaneno reyisê Kîrmanciye..." (25)*

Türkçesi:

*"... Oldu, oldu, [ah] beyim oldu
Sey Uşên'e hayıflanıyorum
Tanrı bilir Kırmanclığın (Kürtlüğün) reisi
[idi]."*

(24) Zılfî, "Folklorê Kurdi ebe Zarava Dımilki", Hêvi (kovara çandîya gışti). Paris, no: 2 (Gulan 1984), s. 114

- Aynı türkû için ayrıca bak. "Dersim Yöresinden İki Halk Türküsü", Özgürlük Yolu (aylık siyasi dergi), no: 30 (Kasım 1977), s. 94

- Haydar Dersîmi, "Derê Laçi", Hêvi (kovara çandîya gışti), no: 6 (Tebax 1986), s. 116

- Fîrat, "Derê Laçi", Hêvi (kovara çandîya gışti), no: 4 (İlon 1985), s. 121

- Hemedê Mamekîz, "Derê Laçi", Kurdistan Press, Stockholm, no: 71 (27. 4. 1989), s. 9

(25) Zılfî, "Folklorê Kurdi ebe Zarava Dımilki", Hêvi (kovara çandîya gışti), Paris, no: 1 (İlon 1983), s. 93

Bu türkünün diğêr bir varyantı için bak.. Fîrat, "Seyd Uşe", Hêvi (kovara çandîya gışti), Paris, no: 4 (İlon 1985), s. 121

Seyid Rızâ'nın oğlu Bava'nın öldürülmesi üzerine yakılmış olan bir ağıtta şöyle denir:

BAVA

"... *Vaci, vaci, Bavayê ho şer o vaci*
Bavayê mı şiyê Xozat
Cêno padişayena Kırmanci..."

Türkçesi:

"... *Söyliyeyim, söyliyeyim, Bavam üzerine*
söyliyeyim
Bavam Hozat'a gitmiş
Kırmancin (Kürdü'n) padişahlığını alacak..."
 (26):

IV

Dersim Ayaklanması sırasında hunhar bir biçimde katledilip kafası kesilen Bextiyaran aşireti reisi Şahin (Şahan, Şahan)'in katledilişi (27) üze-

(26) Fırat. "Folklorê Dersimî ra-II", Hêvi, no: 5 (Gulan 1986), s. 106

Bava'nın öldürülmesi konusu için bak. Dr. Vet. M. Nuri Dersimi. Kürdistan Tarihinde Dersim. Halep, 1952, s. 272

(27) 27 Ağustos 1937 tarihli Cumhuriyet gazetesi "Bahtiyar aşireti reisi Şahin ile amcası dün tepelendi" diye yazar (Aktaran: Yakın Tarih Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, c. 10, s. 96).

rine (28) yakılmış olan bir ağıtta şöyle denir:

SAHİN

"... Sahinê mı ke merdo nêmerdo,
Şikiyo ulsımê Kırmanciye..."

Türkçesi:

"Şahin'im öldü öleli
Söndü yıldızı Kürtlüğün!" (29)

V

Qemo Areyiz adlı Dersimli ozan Kırmanci (Dimili) lehçesiyle söylediği bir türküde şöyle der:

... [Mı] Haturê xo wast binû tever,
Verê çêveri de guret mı ra,
Tırkonê Anadolıye,
Des hot mordemi danê zu mordem ro,
Tey çino şeref û camêrdiye.
Mı va: "Heqo, nıka bıviyêne
Na za çor xortê Kırmanciye,
Ma ve sima ra pê ro dênê,
Sari bıdiyene kerden û camêrdiye."

Mı va

"Najni, mı ra çı wazena?"

(28) Munzur Çem, Gülümse Ey Dersim (roman), c. I, Özgürlük Yolu Yayınları, Köln, 1990. s. 304-310

(29) "Dersim Yöresinden İki Halk Türküsü", Özgürlük Yolu. no: 30 (Kasım 1977). s. 92-94

... u e çino goni-qeyretê Kirmanciye..." (30)

Türkçesi:

"Vedalaşıp dışarı çıktım

Evin önünde çevremi sardılar,

Anadolu Türkleri, on yedi kişi bir kişiye

İvuruyor,

Şeref ve mertlikten yoksunlar.

"Tanrım" dedim.

"Şimdi olsaydı burda dört Kirmanciye

!(Kürdistan) genci,

Sizinle dövüşseydik de,

El göreydi yapılanı ve yiğitliği."

.....
"Yenge, ne istersin benden?"

Sende Kırmanclık(Kürtlük) kanı-gayreti yok"

Dedim.

Diğer bazı Dersim Dımililerinin yazılarından da "Kırmanç" veya "Kirmanciye" sözcüklerinin kullanılmasına birkaç örnek verelim:

I

"Wuşên Axa wayîrê muletê Kirmanciye vi..."
(31)

(30) Hawar, "Çend Lawikê Qemê Arêyîzi", Berhemî (kavara lêkolinên cıvaki û çandi), Stockholm, no: 3 (İlon 1988), s. 59

(31) Usxan, "Dersim ra", Armanç, no: 80 (Gulan 1988), s. 10

Türkçesi:
"Wuşên Ağa *Kırmanc*(iye) milletinin sahibi
di."

II

"... Horte ra serr vêrenê ra, dewleta Tirkû
qanun vezena (vejena), vana "Na ra têpiya hekçi
leyê dewlet de ververê pêşmergûnê *Kırmancû*
pêro dê." (32)

Türkçesi:

"Aradan yıllar geçer, Türk devleti yasa çıkarır,
'Bundan sonra bekçiler, *Kırmanc* (*Kürt*)
peşmergelerine karşı devletin yanında dövüşün-
ler' der."

III

Burada aktaracağımız metin ise sonraları tah-
rif edilmiştir. Bu metnin ilgili bölümü şöyledir:

"Lawikê ma, sanikê ma ca roz ve roz bêne
vind? Ca caê de namê *Kırmanciye* nêvejino? Ca
rê caê radun de vengê ma ... " (33)

Türkçesi:

"Türkülerimiz, masallarımız niçin günden gü-
ne kayboluyor? Niçin *Kırmanciye*'nin adı bir

(32) Usxan. "Dersim ra". Armanç, no: 81 (Heziran 1988),
s. 10

(33) Hasan Dewran, "Ez Ho ra Pers Kon", Mızgin (kova-
ra agahdari û peywendiyê ji bo Kurdên Almanya Fede-
ral). Bonn, no: 4 (1/1986), s. 33

yerde çıkmıyor? Niçin radyolarda sesimiz...”

Daha sonra, yukarıdaki metin, Dımılilerin Kürt olmadığı propogandasını yapan ve Ebubekir Pamukçu tarafından yayınlanan Ayre dergisinde de yayınlanmış; fakat Ayre’de “Kırmanc” sözcüğü kaldırılmıştır. Böylece Türkiye dışında belki de ilk kez bir metin Kürt;(Kırmanc) sözcüğü açısından sansüre uğramıştır. Ayre’de “Kırmancıye” ile ilgili cümlesi çıkarılmış olan metin şöyledir:

“Lawikê ma, sanikê ma ça roz ve roz benê vind? Çacıyê radun de vengê ma...” (34)

Türkçesi:

“Türkülerimiz, masallarımız niçin günden güne kayboluyor? Niçin radyolarda sesimiz...”

Dersim Dımılilerinin Kurmanc lehçesi anlamında kullandıkları “Kırdasi”/“Kırdaski” sözcüğünün yerine “Kırdaşi”/“Kırdaški” de denebiliyor (Dersim şivesinde “S” ve “Ş” seslerinin birbirine dönüşmelerine sık sık rastlanır). Yeri gelmişken belirtelim ki, “Kırdaşi/Kırdaški” sözcüğü Türk kayıtlarına ilginç bir biçimde girmiş bulunuyor.

1950 yılındaki T. C. Genel Nüfus Sayımı sonuçlarıyla ilgili bir kitapta (35), illerdeki “anadil itibariyle nüfus” bölümünde, Kürtçe başlığı altında şu üç lehçe yer alıyor: 1)Kürtçe/Kırmancca (Kitapta bu iki sözcüğün İngilizce karşılığı “Kur-

(34) Ayre. Stockholm. no: 11 (Adar 1987). s. 2

(35) 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı. TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları. İstanbul, 1961. s. 142-144

dish and Kirmanc" biçiminde sunuluyor.)
2)Kırdaşça 3)Zazaca

Kurmancca ve Zazaca'dan ayrı olarak Kırdaşça diye bir Kürt lehçesinin olmadığı düşünülünce ve özellikle de sözkonusu kitaba göre Kırdaşçanın en çok konuşulduğu iller gözönüne alınınca durum anlaşılıyor. Belirtilen bu listede Kırdaşçanın fazla konuşulduğu iller sırasıyla Tunceli, Erzurum ve Erzincan'dır. Yukarıda Kırdaski veya Kırdaşki olarak değindiğimiz adın Dersim Dımili Kürtleri arasındaki kullanılışının Türk makamlarının böyle bir ayırma gitmesine yolaçtığı anlaşılıyor.

Aynı kaynağa göre, Kürtçe/Kırmancca konuşanların sayısı Tunceli'de 54.056 iken Zaza lehçesini konuşanların sayısı 3.529'dur. Bu sayılar konuyu daha iyi açığa kavuşturuyor. Bilindiği gibi Dersim (Tunceli)'de, Dımili lehçesini (kitaptaki ifadeyle Zaza lehçesini) konuşanlar, Kurmanci lehçesini konuşanlardan çok daha fazladır. Oysa ki burada Kürtçe/Kırmancca konuşanların miktarının Dımili (Zaza) lehçesini konuşanlarınkinden çok daha fazla yazıldığı görülüyor. Dersim (Tunceli) Dımilileri kendilerine Kirmanc, lehçelerinde Kırmancki/Kırmancki dediklerinden, bu durum sözkonusu nüfus sayımında bu biçimde yansımıştır.

Bütün bu örneklerin gösterdiği gibi, hem Dersim Dımililerinin, hem genelde "Kurmanc" adıyla tanınan ve Kuzey Kürtçesini konuşan Kürtlerin hem de Güney Kürtçesini konuşan Kürtlerin ayrı ayrı kendilerine Kirmanc dediklerini görüyo-

ruz. Ürnegin genelde Kurmanc olarak bilinen Kürtler. Şernex (Şırnak). Behdinan ve Çiyayê Kurmênc yöresi gibi birçok yörede kendilerine Kırmanç diyorlar. Yani bu sözcük, Kürdistan'ın Suriye, Türkiye, Irak ve İran işgalindeki parçalarındaki Kürtler tarafından bugün yer yer kullanılmaktadır. Güney Kürdistan'daki Kürtlerin kendilerine Kırmanç (36), lehçelerine "Kırmanci Xwarû" (Güney Kırmanccası); Kırmanci adıyla tanınan ve Kürdistan'ın Türkiye parçasındaki Kürtlerin çoğunluğunca konuşulan lehçeye ise "Kırmanci Serû" (Kuzey Kırmanccası) dediklerini biliyoruz. Birçok yazılı kaynakta da yine Kurmanc yerine Kırmanç sözcüğü kullanılır (37).

(36) Bruinessen'in aktardığına göre, E. B. Soan'ın 1912'de yayınlanan bir çalışmasında "sıraladığı 20 aşiretten dokuzunu kendilerine 'Kırmanç' diyorlardı. Bunlar Güney aşiretlerindendi. Pijder, Bılhas, Şıwan ve Bahan" gibi.

- Bak. Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi. Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991, s. 411

(37) Bu sözcüğe yer veren bazı sözlükler şunlardır:

- Mihemedi Xal, Ferhengi Xal, c. III. Çapxaney Kamerani, Silêmani (Süleymaniye). 1976. s. 84

- Hezretê Aycitullah Aqay Şeyx Muhemmed Merdûxê Kordestani. Ferhengê Merdûx. Senendec. 1362 [1983]. c. II. s. 386

- Giw Mukriyani. Ferhengi Mehabad. Çapxaney Kurdistan, Hewlêr. 1961, s. 476

- Hejar. Henbane Borinc/Ferhengê Kürdi-Farsi. Tahran. 1369 [1991]. c. II. s. 612

- D. İzoli. Ferheng Kurdi-Tırki. Tırki-Kurdi. Deng Yayınları. İstanbul. 1992. s. 237

Orneğin Ehmedê Xani'nin Mem û Zin'indeki Kırmanc sözcüğü, bazı Mem û Zin metinlerinde Kırmanc biçiminde kullanılır. Öte yandan Kırmanc sözcüğünün de bazen "Kırmac" veya "Kırmaç" (38) biçiminde kullanıldığı görülür. Nitekim ünlü Kürt kadın şair ve tarihçisi Mestûre Xanîmi Erdelan, tarihinde Kırmac sözcüğünü kullanır. Aynı şekilde Muhemmed Emîni Gulustane, "Mucmelu'l-Tewarixê Efşariye we Zendiye" adlı kitabında, Süleyman Paşay Baban'dan söz ederken "Sülêman Padşay Kırmac Bebe" der (39). Ferhengi Xal'a göre de Erdelan şivesinde "Kırmac" sözcüğü "Kırmanc" anlamında kullanılır (40).

Kırmanc sözcüğünün ikinci dediğimiz diğer anlamına gelince, Muzaffer Erdost'un Şemdinli yöresiyle ilgili bir araştırmasında bu konu ile ilgili olarak şunları okuyoruz:

"Aşiret, kabilelerden ve hiçbir kabileye mensup olmayan Kırmancılardan meydana gelir... Başka mirlerin yönetiminden çıkarak, başka aşiret reislerinin baskısından kaçarak, bir aşiret içine gelerek yerleşmiş üyeler, aileler ve kabileler, yeni geldikleri aşiret ile zamanla kaynaşırlar ve bunlar da zamanla aşiret üyesi sayılırlar:

(38) Hezretê Ayetullah Aqay Şeyx Muhemmed Merdûxê Kordestani, s. 386

(39) Aktaran: Mihemed Salih İbrahimi Mihemedi (Şepûl). Jinaweri Zanayani Kurd Le Cihani İslameti ya Genciney Ferheng û Zanist. Çapxaneyê Meharet. Tahran, 1364/1985, s. 786-787

(40) Mihemedi Xal, Ferhengi Xal, yage, s. 83

ama aşiretin kanını taşımadıkları için ayrı ve düşük bir tabaka muamelesi görürler, bunlara kırmanç denir. (Muzaffer Erdost'un notu: Kürtlerin büyük bir boyu olan Kırmanç (Kurmanç) şubesi ile buradaki "kırmanç" sözünü birbirine karıştırmamak gerekir. Burada aşiret içinde Kırmanç olmaktan başka hiçbir kan akrabalığı olmayanlar anlamında kullanılmaktadır).

Yine Muzaffer Erdost, aynı araştırmasında şöyle diyor:

"Kırmanç, aşiretinden birey, aile veya kabile halinde ayrılarak bir başka aşiret içine yerleşmiş olanlardır. Örneğin İran'dan gelen Humaro aşireti mıntkasında Nerduşe'ye yerleşen Diri kabilesi, kendi aşiret mıntkasında kabile sayıldıkları halde, Humaro aşireti içerisinde kırmanç sayılmaktadırlar.

Bir kırmanç, 'mîr'in veya 'pısağa'nın kızını, aşiret üyesi sayıldığı halde, aşiret kanını taşımadığı için alamaz. Kaçırarak olursa, aşiretten kovulur, fırsat bulunursa öldürülür, malı elinden alınır. Ayrıca, kırmanç, divanhaneye girip oturamaz, sohbeta katılamaz." (41)

M. van Bruinessen, İran Kürtleriyle ilgili bir yazısında, "kırmanç" sözcüğünü "Çiftçilikte uğraşan ve aşiret mensubu olmayan Kürt" diye açıklar (42). Aynı yazar, "Kurmanç" (Bence bu

(41) Muzaffer Erdost. Türkiye Üzerine Notlar, Sol Yayınları. Ankara, 1971. s. 166, 168

(42) Martin van Bruinessen. "Eşairê Kord ve Dewletê İran: Mondê Şureşê Simko". Mutale'atê Kordi. Paris. c. 1. şomare: 4 (Tabestan 1365/1986). s. 18

sözcüğün “Kırmanc” biçiminde olması gerekir-
Malmisanij) sözcüğünün “*Kuzey’in hağimli köylülüğünü*” örneğin Çatak’ın aşiretsiz köylüleri ile Şırnak ve çevresindeki “*aşiretsiz (aşiretsizleşmiş) köylüler*”i ifade ettiğini, Güneyde aynı sözcüğün “*aşiret savaşçıları için*” kullanıldığını, Dizeyiler’de ise “genellikle bağımsız küçük çiftçiler” anlamında olduğunu yazar (43).

Irak ve İran Kürdistanı’nda “*Mukriyan, Soran ve Sine (Senendec) halkı, köylü halka Kırmanc*” der (44).

Kırmanc sözcüğünü açıklayan Heci Ce’fer’e göre bu sözcük, Behdinan (Badinan) bölgesinde genel olarak Kürt anlamında kullanıldığı gibi, bazen “*reuya, alt tubakadan halkı*” anlamında da kullanılır. Örneğin birisine “*Êz ne kırmancê habê te me*” (45) (Senin babanın kırmancı değilim) derken kastedilen budur.

Aynı şekilde Yusuf Ziyaeddin Paşa’nın Kürtçe-Arapça sözlüğünde, “Kırmanc” sözcüğünün “reaya” anlamına da geldiği (46) belirtilir. (Bu sözlüğün Mehmet Emin Bozarslan tarafından çevrilip yeniden düzenlenerek 1978’de yapılan

(43) Martin van Bruinessen. Ağa, Şeyh ve Devlet. s. 151-152

(44) Mihemed Salih İbrahimi Mihemedi (Şepül). yagc. s. 786

(45) Heci Ce’fer. Götinê Meznan lı Devera Behdinan. Bağdat, 1986. s. 1178-179

(46) Ziyaeddin Başa el-Xalidi. El-Hediyetu’l-Hemidiyye Fi’l-Luxeti’l-Kurdiyye. Mektebetu Lubnan. Beyrut. 1975.

İstanbul baskısında. "Kurmanç" sözcüğünün bu ikinci anlamına yer verilmemiştir.) (47)

Bu husus İsmail Beşikçi'nin de dikkatini çekmiştir. Beşikçi, *"Şeyh, seyit, aşiret reisi ve büyük toprak ağaları, kendi deyimleriyle Kırmancılar'a yani halka kızlarını vermezler"* dedikten sonra konuya şöyle açıklık getiriyor:

"Kırmanç, Kürt demektir. Fakat Doğu'nun feodal egemen sınıfı kendini Kırmanç kabul etmemekte, bu terimi ezilen, sömürülen, horlanan Kürt halkı için kullanmaktadır. Bu Osmanlı devrindeki ümmetçilik ideolojisinin kalıntılarıdır. Fakat Kürt halkı uluslaşma sürecine girdiği zaman Kırmanç değer kazanacak, aşağılayıcı anlamını kaybedecektir. Osmanlı İmparatorluğu devrinde horlanan Türkmen'in Türk halkının uluslaşmaya başlamasıyla değer kazanması gibi..." (abç) (48)

"Kurmanç" sözcüğü de bazen "Kırmanç" sözcüğüyle aynı anlamda kullanılır. Örneğin Selmas ve Urmiye yöresindeki Kürtler arasında, aşiretlerden hiçbirine mensup olmayan, temel uğraşı tarım ve çiftçilik olan yerleşik köylülere "Kurmanç" denir (49).

(47) Yusuf Ziyaeddin Paşa. Kürtçe-Türkçe Sözlük. Yeneden düzenleyen ve Türkçeye çeviren: Mehmet Emin Bozarslan. Çıra Yayınları. İstanbul. 1978. s. 218

(48) İsmail Beşikçi. Doğu Anadolu'nun Düzeni. Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller, 3. basım. c. 1. Yurt Kitap-Yayın. Ankara. 1992. s. 191

(49) Perwiz Cihani. "Kurmanç Ki Ne?". Sırwe (gowari edebi-ferhengi). Urmiye. no: 16 (Xezelwer 1366). s. 64

İhsan Nuri'nin bu konuda yazdıkları da pek farklı değildir:

"Kürdistan'ın Rızaiye ve Şahpur kesiminde aşiret teşkilatına mensup olanlar kendilerine **Kurd** tarımıyla uğraşan diğer kesime de **Kurmanc** adını verirler. Bu Kurmanclar da kendilerine **Kurd** diyorlar. Bu aşiretler kendilerini **Kurd** milletinin **Kurmanc** hölümünden sayarlar ama diğerleriyle aralarında ne dil ne de görenek ve alışkanlıklar yönünden farklılık yoktur." (abç) (50)

Tewfiq Wehbi ile C. J. Edmonds'un açıklaması keza aynı yöndedir:

"**Kırmanc**: Aşiret mensubu olmayıp Kürtçe konuşan köylü." (51)

Ünlü Kürt şairi Melayê Cıziri'nin bir şiirinde kullandığı "mir û kurmanc" (bey ve kurmanc) (52) deyişini de hatırlarsak Kurmanc sözcüğünün birkaç yüzyıl önce de bu anlamıyla kullanılabilirdiğini anlarız.

Ama ünlü Kürt şairi Ehmedê Xanî, 17. yüzyılın sonlarında yazdığı Mem û Zin'de, eserinin yazılış nedenini açıklarken "Ekrad" (Arapçada Kürd sözcüğünün çoğulu) ve "Kurmanc" sözcüklerini birlikte ve aynı anlamda yani Kürt anlamında kullanır:

(50) İhsan Nuri. Kürtlerin Kökeni. çeviren: M. Tayfun. Yöntem Yayınları. İstanbul. 1977, s. 140

(51) Taufiq Wahby-C. J. Edmonds. A Kurdish-English Dictionary, s. 77

(52) Bak. Prof. Qanadê Kurdo. Tarixê Edebyeta Kurdi, c. 1. Weşanên Roja Nû. Stockholm, 1983, s. 96

“Da xelq nebêjîtin ku “Ekrad
Bê me’rifet in, bê esl û buîyad
Eşwa’ê milel xudan kitêb in
Kurmanc teşê di bê hisêb in.”

Türkçesi:

Ki el “Kürtler,

Marifetsiz, asılsız ve temelsizdir,

Çeşitli milletler kitap sahibidir

Sadece Kürtler hesapsızdırlar” demesin.

Şöhr olarak “kurd” sözcüğünün başka bir anlamına da değinerek bu bölüme son verelim. Ünlü Farsça sözlüklerden “Ferhengê Mu’in”de “kurd” sözcüğü “çoban, şürü sahibi, göçebe” (53) biçiminde açıklanır. Öte yandan “Ortaçağda yaşamış Arap coğrafyacilar, ‘kurd’ sözcüğünü (Arapça çoğulu: ekrad) (54), ne Arap ne de Türk olan göçebe ya da yarı-göçebe aşiretler için kullanmışlardır..... çok seyrek olarak da Arapça konuşan göçebeler bile ‘ekrad’ diye adlandırdı.” (55)

Kurr

Dımililerin Kürt olmadığını iddia edenlerden bazıları. önemli bir kanıtımış gibi Dersim Kır-

(53) Aktaran: Parviz Cihani. yagy.. s. 64

(54) Bu alıntıdaki “kurd” ve “ekrad” sözcükleri. Türkçe çeviri metninde “Kürt” ve “Akrad” biçiminde idi. ancak ben majüskülle değil doğru olduğuna inandığım biçimiyle yazdım.

(55) Martin van Bruinessen. Ağa. Şeyh ve Devlet. s. 137

manlarının (Dımililerinin) Kurmanclar'ı "Kur" veya "Qur", dillerini ise "Kırdaski" diye adlandırdıklarını ileri sürerler.

Oysa ki Dersim Alevileri "Kurr" sözcüğünü, sadece "Kurmanclar" için değil, Kurmanc olsun Dımili olsun Sünni Kürtler için kullanırlar. Bu sözcüğü kullananlar da sadece Dersimli Dımililer değildir. Dersim ve Maraş yöresinin bazı Alevi Kurmancları aynı sözcüğü Sünni Kurmanclar için de kullanırlar ve bu sözcük Dımili olsun Kurmanc olsun Sünnileri küşümsemek, hafife almak için kullanılır. Bu anlamıyla "Kurr" sözcüğü, Türkçe'de Kürtler için "cahil, bilgisiz" anlamında -hakaret sözcüğü olarak- kullanılan "kır-ro" sözcüğünü çağrıştırmaktadır (56). Nitekim yukarıdaki sözcüğün, "Kuro" biçimindeki kullanılışına da rastlanmaktadır. Örneğin Haydar Işık'ın Dersimli Memik Ağa adlı romanında Memik Ağa şöyle der:

"-Saadettin Efendi; Bertal Ağa Xormek aşiretinin reisidir. İyi bilirsen sen.de. Bu aşiret şimciyecek devletten yana çıktı. Şih Said İsyanı'nda Kurolara darbe vurmuştur." (57)

Şêx Said İsyanında darbe yiyenlerin sadece Kurmanclar olmadığı, en az onlar kadar Sünni Dımililerin de darbe yediği ise açıktır.

(56) Ferit Develioğlu. Türk Argosu. Genişletilmiş 6. baskı. Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1980. s. 109)

(57) Haydar Işık, Dersimli Memik Ağa. Belge Yayınları, İstanbul. 1990. s. 64

III-DİMİLİ

Bu sözcük daha çok Kurmanclar tarafından kullanılmak üzere, Kürtler arasında Dımılı, Dımbılı veya Dımlı biçiminde söylenir. Kemal Badıllı, Kurmancların, "Zazalara nadiren Zaza, fakat genel olarak Dımılı" (58) dediklerini yazar.

"Dımılı" sözcüğü, yazılı kaynaklarda Dunbuli (59), Dunbeli, Dünbeli (60) Dunbali (61), Donboli, Dınbılı (62), Dümbüli (63), Dümbeli (64), Dumbılı (65), Dümbüli (66), Dumbuli (67), Dımbeli (Dumbeli) (68), Dımbıl[i] (69) Dümbüllü, Dımıllı, Dumuli, Dumılı, Dümli gibi çok değişik yazılışlarla karşımıza çıkar. Öyle ki bir kitabın değişik sayfalarında (70) veya bir kitabın farklı

(58) Kemal Badıllı, yage, s. 6

(59) Şerefhan, Şerefnamey Şerefhanî Bedlîsî, Hejar kirdûye be Kurdî, çapi duhem, Tahran, Çapxaney Cewahiri. Tahran, 1981, s. 569

(60) Doç: Dr. Tuncer Gülensoy, Kürmanci ve Zaza Türkçeleri Üzerine Bir Araştırma, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayınları, Ankara, 1983, s. 11

(61) Dunbali aşireti 18. yy. başlarında Diyarbekir havasiline iskân edildi (Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987. s. 110).

(62) Şeref Han. yage., s. 345

(63) Dr. Bekir Kütükoğlu. Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri-I (1578-1590), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1962. s. 65

- 'Abdulreqîb Yûsuf. Hunerê Tabloyên Şerefnamê, Wergêr: 'Elîşer. Weşanên Jîna Nû. Stockholm. 1991. s.

çeviri ve baskılarında bile bu sözcüğün değişik biçimlerde geçtiğini görürüz. Örneğin İslâm Ansiklopedisi'nde Şerefname'den "Dumbuli" biçiminde aktarılan aynı sözcük, Şerefname'nin Türkçe çevirisinde "Dınbılı", Kürtçe çevirisinde ise "Dunbuli" biçimindedir. Bu değişik biçimlerin, daha çok Arap harflerinin okunuşundaki değişiklik ve yanlışlıklardan kaynaklandığı anlaşılıyor. Çünkü Dunbuli veya Donboli sözcüğü, Arap

(64) Dr. Mahmut Rışvanoğlu, Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm, 3. baskı, Türk Kültür Yayıncılık, İstanbul, 1978, s. 93-94

- M. Şerif Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi (Etimoloji-Din-Etnografya-Dil ve Ermeni Mezalimi), 5. baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983, s. 6

- M. Salih San, Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982, s. 16, 47

(65) Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet..., s. 180-181

(66) İsmail Beşikçi, yage., s. 112

(67) M. Salih San, yage., s. 46, 56

(68) Abowian, Kavkazi, no: 46 (1848), s. 164'den aktaran: Peter J. A. Lerch, Forschungen über die Kurden und die iranischen nordchaldäer, Amsterdam, 1979, s. XXI, XXVII

(69) Evdirehman Elî Üniş, "Nêçîra Hirç û Pezkoviyan", Ronahî (supplément illustré de la revue Kurde Hâwar), Şam, no: 26 (Hizêran-Tîrmeh 1944), s. 7 (Tıpkıbasımı: Ronahî, Jîna Nû Yayınları, Uppsala, 1985, s. 519)

(70) Abdulreqîb Yûsuf, Hunerê Tabloyên Şerefnamê. Wergêr: Elişêr. Weşanên Jîna Nû, Stockholm, 1991, s. 50-51

alfabesinde DNBLY harfleriyle yazılır. Sözcüğü önceden tanımayanlar çoğu kez bunu yanlış okumuşlardır.

Kaynaklar bu sözcüğün anlamı ve kökeni ile ilgili değişik yorumlarda da bulunurlar. Bunlardan bazıları şöyledir:

"Diyarbakır, Genç, Kulp, Çapakçur, Siverek civarı halkı ve Dersimliler kâmilten Zaza'dırlar. Zazalara Dumbeli derler. Bunu 'Düm-meli yani Meli'nin arkasına gelen' yahut 'Meli'nin kuyruğu' gibi bir mana ile tefsir ederler. Güya Kürtler Mil ve Zil diye iki esastan doğmuş imiş, Dumbeli[nin] bu kaynaklardan birine tamamiyle mensup olamayan, yalnız ata cihetiyle Mil ile bir münasebeti olanlara mahsus bir ad olduğu söylenir." (71)

Bir başka rivayet şöyledir:

"Mevcut rivayetlere göre, güya bir zamanlar Viranşehir Milli(Milli) aşiretine tabi olmalarından kinaye olarak Zazalara 'Millilerin arkası, devamı, tabii' manasına Dumilli denmiş ve zamanla bu kelime DumulilDumili-Dumil, Dumil şekillerine girmişti. (dû, Kurmanççada arka, son, sonra, devam veya kuyruk ve tabi anlamındadır" (72) diyenler olduğu gibi, "Dumil, geniş omuzlu" anlamına gelir (73) diyenler de vardır.

Bu rivayet, hiç değilse yüzyılımızın başında

(71) Süleyman Sabri, Van Tarihi, s. 43'ten aktaran, Dr. Mahmut Rıışvanoğlu. yage.. s. 94.

(72) Kemal Badıllı, age. s. 64

(73) Ali Harzıya. "Kürt Sorunu", Emek (aylık sosyalist dergi). no: 6 (Kasım 1970). s. 3.

Dersim Kürtleri arasında da yaygındı. Mark Sykes, Milli aşireti başkanı İbrahim Paşa'nın Dersim Kürtleri arasında da saygı gördüğünü, onun "Dersim'de muhafızsız olarak seyahat edebilecek tek yabancı" olduğunu belirttikten sonra İbrahim Paşa'nın şöyle dediğini yazar:

"Yıllarca önce Kürtler iki kola ayrılmışlardı, Milan ve Zilan olarak. Milanların 1200 aşiretleri vardı; ancak bunlardan hoşnut olmayan Allah bunları sağa sola dağıttı. Bunlardan kimi kayboldu ve kimi de yaşamını sürdürdü. Bu kaybolduktan kurtulanlar Milanlar'ın başı olarak hana saygı gösterirler."

"İbrahim'in anlattığı hikâye Muhammed'den çok önce olan bir duruma ilişkin. Böylece Milanlar'ın bir kısmı Hristiyan, bir kısmı da Yezididirler. Milan efsanesine göre, kendileri Şem'in çocuklarıdır ve Arabistan'dan gelmişler. Ancak Zilanlar doğudan gelmişler. Şimdi bu muğlak efsane ile Dersim'in tüm Kürtleri arasında da tartışılabilir. Bunu burada durdurarak, bunun değiştiği olan bir diğer efsaneye geçelim:

"Arabistan'dan gelen Milanlar, Dersim'de yerleştiler. Sultan Selim Batı Kürdistan'ı fethettiği zaman, veziri gördü ki Kürtler Dersim'in dağ eteklerinde başıboş gezmekte ve hölge göçebelerle dolu. Bundan ötürü vezir, isteyenlerin evler yapıp yerleşebileceğini, çadırda yaşamak isteyenlerin ise çadırlarını alıp güneşe inmelerini emretti. Bazıları ev yaptılar, Türkçe öğrenip kadınlarına peçe giydirdi[ler]; bazıları Dersim'in ulaşılmaz doruklarına kaçtılar; bazıları

da güneye indiler. İşte İbrahim Paşa bu güneye inenlerin başıdır.” (abc) (74)

Karl Hadank gibi Bazı yabancı yazar ve araştırmacılar, Dımililerin ve Goranların köken olarak da Kürt olmadıklarını, Deylemlilerin soyundan olduklarını ve Hazar Denizi'nin güneybatısında geldiğini ileri sürmüşlerdir. Bunlara göre “Dımili” sözcüğü de “Deylem” sözcüğünden kaynaklanır. Örneğin Artur Christensen'e göre, “Deylem” sözcüğü, seslerin yer değiştirmesi (métathèse) sonucu “Dımili”ye dönüşmüştür (75). Aynı görüşleri araştırmadan benimseyen Kürt araştırmacıları da vardır. Bir varsayım olarak ortaya atılan ve döne dolaşa bugün adeta geçmiş gibi sözkonusu çevrelerce kabul edilen bu iddialar ile ilgili ikna edici kanıtlar ileri sürülebilmiş değildir. Örneğin “Dımili”nin “Deylem” sözcüğünden kaynaklandığını iddia edenler “Dunbuli” sözcüğünün neyin nesi olduğunu izah

(74) Mark Sykes. “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt Aşiretleri-III”. Çeviren: M. Piro. Berhem, Stockholm, no: 8 (Mayıs 1990), s. 25-26

Ahmet Özer'in yer verdiği aşiretler ve kabileler sınıflandırmasında da bazı Dersim aşiretleri Milanlar (“Mil Partisi”) içinde gösterilmiştir. Fakat bunların Kurmanç (Kurmançolar) içinde gösterilmesi yanlış olduğu gibi buldukları yerler ve “tarikatlılar”ı da çoğunlukla yanlış yazılmıştır.

Bak. Ahmet Özer, Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni, Boyut Yayınları, İstanbul, 1990, s. 30

(75) Arthur Christensen, Les Dialectes d'Awromân et de Pâwâ, Kopenhagen, 1921, s. 8

etmemiş erdir.

Kanımca "Dımılı" sözcüğü, "Dunbuli" veya "Dunbeli" sözcüğünün değişikliğe uğramış biçimidir. Bu kaniya şuradan varıyorum:

1) Herşeyden önce, bugün de Motkan ve Sason gibi bazı yörelerde Zazalar "Dımbılan" adıyla anılmaktadırlar (sözcüğün sonundaki "-an", çoğul ekidir).

2) Peter Lerch, 1850'lerde Palu'nun kuzeyindeki Dumbeli aşiretinin Zazaca konuştuğunu yazar.

3) Birçok tarihçi, Xoy (Hoy) yöresinde Dunbulilerin yaşadıklarını yazar. Şerefname'de bunların aslen Yezidi oldukları ve Cızira Boxtan (Botan) yöresinden oraya gittikleri belirtilir. Acaba bunların bugünkü Dımılılerle ilişkisi nedir?

Dınbili adının yazılı kaynaklarda çok değişik biçimlerde geçtiğini daha önce belirtmiştik. **Dınbili adındaki Kürt kabilesinden sözedен -bildi-gimiz- en eski tarihçi Mesudi'dir.** Arşak Poladyan'ın aktardığına göre, Mesudi (ölüm tarihi: 956), ad-Dababile (Dunbili) kabilesinin Suriye'de yaşadığını yazar (Poladyan'ın kitabında "ad-Dababile" olarak geçen adın ed-Denabile olması gerekir. Çünkü Arapça'da Dunbil sözcüğünün çoğulu Debabile değil, Denabile'dir) (76).

14. yüzyılda yaşamış olan Mecdeddin Yakub Firuzabadi (1329-1414) de Arapça olarak yazdığı El-Kamusu'l-Muhit adlı ünlü sözlüğünde, **bu**

(76) Arşak Poladyan, VII.-X. Yüzyıllarda Kürtler, Çeviren: Mehmet Demir, Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991, s. 92

sözcüğün doğru biçiminin Dunbul olduğunu ve bunun daha önceleri Musul civarında yaşamış olan bir Kürt aşiretinin adı olduğunu kaydeder (77). Fıruzabadi'nin bu açıklaması, hem bugünkü Dimili sözcüğünün aslını, hem de bunun bir Kürt aşiretinin adı olmasını belirtmesi açısından önemlidir.

Bu sözcüğün geçtiği en eski yazılı kaynaklardan biri olan "Mesaliku'l-Ebsar Fi Mernaliki'l-Esmar"dan yapılan alıntılarda ise Dunbuli biçiminde olduğunu görüyoruz. Bu kitabında, Fadlullah İbnu'l-Umeri Şehabuddin Ehmed (1301-1349), Dunbulilerin -Musul'un kuzeydoğusundaki- Meqlub ve Muxtar (Maklub ve Muhtar) dağlarında yaşadıklarını yazar (78).

Dunbulilerin Kürt oldukları genellikle kabul edilir. Örneğin bu sülaleye mensup olup 995'te ölen bir bey, **Emir Süleyman Kurd** adıyla bilinir. Tarihsel kaynakların yazdığına göre, aynı sülaleye mensup olan beylerden Emir Ehmed Beg'in (ölüm tarihi: 1472) **Kürtçe bir divanı** vardı ve bu divan Kürtler arasında Hafız-ı Şirazi'nin divanı kadar değerliydi. Ehmed Beg ayrıca Hafız'ın gazellerini muhammes olarak Kürtçeleş-

(77) Baba Merdûxê Ruhani (Şiwa). Tarixe Meşahirê Kord (urefa, ulema, üdeba, şu'era). c. I, Enteşaretê Soruş, Tahran, 1364/1985. s. 340

(78) Muhammed Emin Zeki. Xulasetu Tarixu'l-Kurd we Kurdistan Min Eqdeşî 'l-'Usûri 'l-Tarixiyye Hettel'l-An. Arapçaya Çeviren: Muhammed 'Eli 'Ewni. c. I. ikinci baskım. 1961. s. 368

- Ayrıca bak. Serefxan. vage. s. set û bist û şeş

tirmişti. Papazyan'ın aktardığına göre, **Dunbuli Kürtlerinden** Ehmed Xan el-Dunbuli'nin oğlu Rustem Xan, yazdığı "İşaratü'l-Mezahib" ve "İşaratü'l-Edyan"da, 'Ebdurrezaq İbn Necef Quli Xan Dunbuli de 1850'de yazdığı "Tarixê Dena-bil"de (Dunbulilerin Tarihi'nde) **Dunbuli'lerin Şii inancına bağlı Kürtler** olduğunu yazarlar.

Basile Nikitine'in Farsça bir el yazmasından aktardığı bir bölümde, Dunbulilerin (Donbolilerin) adlarını "Dunbul" (Donbol) kalesinden aldıkları belirtilir. Bu kaleden ise bazen **Diyarbakir'in dağlık kesiminde**, bazen **Fırat Nehri kıyısında**, bazen "*Türklerin Karacahisar (Qerecehisar) (79) dediği fakat Dunbul (Donbol) Ka-*

(79) Bugün Sivas'ın İmranlı ilçesine bağlı olup **Karacahisar** adını taşıyan bir köy mevcuttur.

Karacahisar adına benzer adlar taşıyan diğer bazı yerleşim birimleri ise şunlardır:

1- Evliya Çelebi, 1655'te Van'dan Kotur'a giderken **Karahisar-ı Ekrad'a** (sözcük anlamı: Kürtler Karahisarı) uğrar. Onun belirttiğine göre, Kürtler buraya **Karacakale** diyorlardı. Adıgeçen yer şimdiki Özalp ilçesinin küçük bir köyüdür (Bak. İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 284).

2- "1394'teki Timur yayılmasını anlatan Zafename'lerde" Diyarbakır şehri "**Kara Kale** ve **Karaca Kale** adıyla anılır." (Türk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966. c. 13, s. 378)

3- Bazı Türk kaynaklarının belirttiğine göre, Dersim'de Plemoriye (Pülümür) yakınlarında 3000 metre rakımlı **Karacakale Dağları** bulunmaktadır (Örneğin bak. Dersim, T. C. Dahiliye Vekâleti, Jandarma Umum Kumandanlığı [yayımlı], s. 227 ve sonundaki kroki).

lesi olarak ünlü olan" bir kale. bazen de "Kürdistan'ın ortasındaki" bir kale diye sözedilir (80). Hemen belirtelim ki, Diyar-ı Bekr veya Diyarbekir adı, bugün Türkçe'de Diyarbakır (81) denilen şehrin adı olmadan önce Yukarı Dicle

(80) B. Nâkîtinç, *yağc.* s. 110-113

(81) Bugün Türkiye'de Diyarbakır olarak bilinen şehrin Diyarbekir adını alması 1900 yıllarına doğrudur. Kaynakların belirttiğine göre, Diyarbekir adı, en azından yedinci yüzyıldan beri bu bölgede bulunduğu bilinen Arap kabilesinden Bekr İbni Va'il boyuna izafetle Abbasiler tarafından bu bölgeye verilmiştir (Beni Bekr kabilesinin M. Ö. 158 yılında bu yöreye geldiğini belirtenler de vardır). Diyarbekir şehrinin adının "Diyarbakır" olarak değiştirilmesi ise 1937'dedir. Atatürk 15 Kasım 1937'de Diyarbekir'e gidip orada bir konuşma yapar. Bu konuşmasında "Diyarbekir" yerine ilk kez "Diyarbakır" adını kullanır, deyim yerindeyse uydurur. "Atatürkçüler" ise ona yaranmak için yarışa girercesine kolları sıvayarak şehrin adını bir anda "Diyarbakır" biçiminde değiştirirler. Hemen ertesi gün yerel Diyarbekir Gazetesi adını Diyarbakır olarak değiştirir. Atatürk de iki gün sonra Ergani'den Türk Dil Kurumu Genel Sekreteri'ne bir telgraf çektiler "D. be-
kir şehrinin isminin etimolojisine dair etüt var mıdır? Esasta bu şehrin ismi Bakır memleketi manasına olan Diyarbakır olması gerektir ve artık bu isimle tanınacaktır. Dil Kurumunun bu hususta Tarih Kurumu ile işbirliği yaparak historik ve lengüistik tetkikatta bulunması emrediliyor..." deyince, Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu ilk kez ortak bir toplantı yaparak sorunu "bilimsel" temellere bağlar. Yapılan ilk açıklamadan "historik ve lengüistik tetkikat"ın pek uzun sürmediği anlaşılıyor. Ama yine de onlarca üniversite öğretim görevlisi ve uzman, günlerce süren toplantılar ve "araştırmalar"dan son-

Bölgesinin adıydı. Örneğin 19. yüzyılın ortalarında yazılan bir diğer Farsça kaynağa göre, Diyarbakır Vilayeti'nin doğusunda Büyük Ermenistan ve Kürdistan, batısında Küçük Ermenistan ve Mülk-i Şam, kuzeyinde Anadolu ve Erzincan,

ra binbir dereeden su getirerek Atatürk'ün emrine uygun bir sonuca varır ve "Diyarbakır"ın aslında "bakır" anlamına geldiğini "ispatlar". T. C. Bakanlar Kurulu da acilen 10 Aralık 1937 tarihinde aldığı bir kararla şehrin adını resmen değiştirerek "Diyarbakır" yapar. Böylece Rebia Araplarından **Bekr**'in adı değişerek "**bakır**"laşır.

Bak: Türk Ansiklopedisi, c. 13, s. 385-386

- Halis [Ataşoy]. Diyarbakır Tarihinde Komuk Eli, İstanbul, 1988, s. 4

- Muhsine Helimoğlu Yavuz. Diyarbakır Efsaneleri-2 ve Diyarbakır Üzerine Sekiz Bildiri. Ankara, 1990, s. 326

- Şevket Beysanoğlu. Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi, c. I, Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları, Ankara, 1987, s. 7-24

Kürdistan'da yer ve kişi adlarının değiştirilmesinin öyküleri anlatılmakla bitmez. Bunlardan biri de Tunçeli (Tunceli) öyküsüdür. Bunu da "Dersim kasabı" olarak ün yapmış olan bir diğer Türk askeri komutanı, Abdullah Alpdoğan başarmış (!). Alpdoğan'ın gerekçesi de var:

"Bizim büyük dedelerimiz henüz Orta Asya'da yaşadıkları zamanlarda tunç yapmayı öğrenmişlerdi. Bugün Avrupa kıtası daha Taş Devri'ni yaşamakta iken Orta Asya'da Türkler, Tunç Devri'ne çoktan girmişler..... İşte büyük göç ve akın günlerinde Asya dağlarını yol tutan Türkler, bu yolları takip ederken Dersim dağları dediğimiz ve fakat Asya dağlarının devamı olan Toros dağlarına ulaşıyorlar. Şimdi Dersim denilen bölgede kendilerine en uygun tabiat şartlarını buldukları için burada yerleşip kalıyorlar. Maden işletmesini çok iyi bilen adamlar, Der-

güneyinde ise Şam ve Arabistan toprakları bulunmakta idi (82). 1868-1885 döneminde Diyarbakir vilayetine bağlı olan sancaklar ise şunlardı: 1)Diyarbakir (Siverek, Ergani Madeni, Resülayn, Lice, Silvan, merkez yani Amid) 2)Mamuretülaziz 3)Malatya 4)Sürt 5)Mardin (83). Farsça metinde sözkonusu edilen Diyarbakir sözcüğünün de bu eski Diyarbakir vilayeti anlamında kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Dımililer bugün de adigeçen bu bölgede yaşıyorlar.

Dunbul kalesi hakkındaki benzer bir açıklamayı da Ali Ekber Dêhxuda yapar:

sim' de bakır ve kalay madenlerinin yanyana ve pek zengin halde bulunduğunu görüyorlar, hurda da yerleşiyorlar. Dersim' de ve bu dağlarda yerleşenler orada hemen kendi medeniyetlerini kuruyor ve bakırla kalayı işleyip yine tunç yapmaya başlıyorlar. Burada o günlerden kalma maden ocakları hâlâ görülmektedir. İşte şimdiye kadar zanlar ve tahminler üzerine uydurmalarla Dersim adı ile anılan bu güzel yerlere en uygun ve tarihin özünden süzümlü çıkarılan bu ad, yani TUNCELİ adı verilmiştir.

Bu bölgenin bakır ve kalayı, taşı ve toprağı kadar sakinleri de Türk'tür..." (abç)

Altan, no: 15 (1936)'dan aktaran Mehmet Bayrak, bak. Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi), Doza Kurdistan (Kurdistan Davası) Kürt Milletinin 60 Yıllık Esareten Kurtuluş Savaşı Hatıraları, İkinci basım, Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991, s. 250-251

(82) Aktaran: Dr. O. Blau, "Nachrichten über kurdische Stämme", Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig, Bd: 16 (1862), s. 618-619

(83) Türk Ansiklopedisi, c. 13, s. 386

"Dunbul, Diyarbekir yöresindeki bir dağın adıdır. Azerbeycan Dunbulilerinin reisleri aslen bu yöredendirler ve Kürdistan'da DummellZaza diye ünlüdürler." (abç) (84)

Dunbil (Dunbul) kalesinin "Sencıran Dağı"nda olduğunu yazan (85) kaynaklar da vardır. Adı geçen "Sencıran Dağı", büyük bir olasılıkla Yezidilerin yaşadığı -ve Kürtlerin Şingar veya Şengal dediği- Sincar Dağı'dır.

Dımılilerin Kürt olmadığını iddia eden bazı yazarların kabul etmek istememesine karşın bu açıklamalar, İran sınırları içindeki Xoy yöresi Dunbulileri ile konumuz olan Kuzey Kürdistan'daki Dımılilerin ilişkisini göstermektedir.

Dımılilerin bugün yaşadıkları Kuzeybatı Kürdistan'a ne zaman geldikleri konusu henüz tartışmalı olmakla birlikte İshak Sunguroğlu'dan aktardığımız şu açıklamalar, hem Dersim Dımılilerinin -yazarın deyişiyle Dinbillilerinin- Irak'tan Dersim'e göçeden Kürtler olmasını ifade etmesi hem de bunlar arasında Aleviliğin yayılmasına yer ve kişi adları belirterek değinmesi açısından önem arz etmektedir. Sunguroğlu şöyle yazmaktadır:

"... Şah İsmail ise, zaptettiği bölgelerde emniyeti temin etmek için kendi tehaasından olan **Dinbilli aşiretini** tedihe girişince etrafında bulunan bütün **Irak Kürtleri** korkularından batıya

(84) Dêhxuda. Lugatneme'den Aktaran: Muhemed Cemil Rojbeyani. "Fermanrewayiy Dunbuliyekan Le Tecwêz û Dewrûberî da". Karwan. no: 32 (Mayısı 1985). s. 18

(85) Muhemed Cemil Rojbeyani. yagy.. s. 21

doğru kaçmağa başlamışlar ve gelip Van, Bitlis, Diyarbekir, Harput gibi dağlık bölgelerine yayılmışlar ve bunlardan bir kısmı, bilhassa sarp dağlara ve vahşi meşe ormanlarına sahip ve aynı zamanda yol uğrağı da olmayan Dersim'i bir yurd olarak seçmişler ve buraya yerleşmişlerdir.

“ [Şah İsmail] Bu cümleden olarak Rumyeli Nur Ali Halife namında bir Kızılbaş şeyhini de Çemişgezeğe göndermişti. O zaman Çemişgezek emiri bulunan Hacı Rüstem, Nur Ali'yi memlekete sokmayacağı ve karşı koyacağı yerde, bilâkis şehri bu halifeye terk ile savuşup Şah İsmail'in yanına gitmişti... Nur Ali uzun zaman Çemişgezek'te kaldı. Çemişgezek ve Dersim'de durmadan çalışarak Şiiliği halka aşıladı, bu tohumlar, yerli halk ile Dersim'e yerleşen Irak Kürtleri arasında bir mezhep farkı ve dolayısıyla çetin bir düşmanlık meydana getirdi, ardi arası kesilmeyen Dersim isyanları işte bu tarihten sonra başlamıştır...” (abç) (86)

Bazı kaynaklar Dunbulilerin daha önce Şafii mezhebine mensup olduklarını da yazarlar (87).

Hemen belirtelim ki bütün Dımılilerin bugün buldukları bölgelere birlikte değil de değişik zamanlarda gelmiş olmaları da mümkündür.

4) Dunbuli sözcüğündeki “NB” seslerinin giderek kolay söyleyiş biçimine, yani “MB”ye ve nihayet “M” sesine dönüştüğü ve sözcüğün Dımbı-

(86) İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, İstanbul, 1958, c. I, s. 134-135

(87) Muhamed Cemil Rojbeyani, yaygı., s. 19

li ve Dımılı (Dumuli) biçimlerini aldığı anlaşılıyor. "NB" seslerinin Kürtçede "MB"ye ve giderek "M" sesine dönüştüğüne dair birçok örnek bulunmaktadır. Burada bunlardan sadece birkaçını hatırlatalım:

<u>Dımılı lehçesinde</u>	<u>Türkçe anlamı</u>
NB.....MB.....M	
şenbe.....sembec.....şeme.....	cumartesi
sinbore.....sinbore/sembure.....sinmore.....	sincap
misk û 'enber.....misk û 'ember.....misk û 'emer.....	misk ve amber
tenbel.....tembel.....temel.....	tembel
enbaz.....embaz.....'emaz.....	arkadaş
tenbih.....tombê.....tem.....	tembih
'enber.....'ember.....'emer.....	amber

Şerefname'nin Dınbılı beyleri ile ilgili bölümünde, Dınbılılerin [Cızira] Boxtan (Botan) vilayetinden giderek Xoy yöresine yerleştikleri, başlangıçta Yezidi dinine mensup oldukları ve Kürtler arasında onlara Dınbılı Boxt denildiği belirtilir. Nitekim bugün de Cizre'ye bağlı Dınbılıya diye bir köy vardır (bazı kaynaklarda adı Dımbulya veya Dımilya biçiminde geçen bu köyün Türkçeleştirilmiş adı Erdem'dir). Aynı şekilde Darê Yeni/Dara Hêni (Genç) ilçesine bağlı Botiyan köyü sakinleri ve bu adla anılan aşiret de Dımılı lehçesini konuşmakta olup Botiyan (Botiyon) adını korumaktadırlar.

19. yüzyılın ortalarında yazılmış olan Farsça bir kaynaktan Dınbılı (Dınbılı)ler konusunda yazılanlardan ise bunların "Kızılbaş Kürt"lerden oldukları fakat artık Türkçe konuştuklarını öğreniyoruz:

"Dunbeli... bugün Kızılbaş taifesinden sayılan bir Kürt kabilesidir. Hepsi Türkçe konuşurlar ve Şia-yı İmamiye' dendirler. Xoy (Hoy) vilayetinde yaşarlar..." (88)

Tarihçi Muhemed Cemil Bendi Rojbeyani, sonradan Türkçe konuşan bu Xoy Dunbulilerinin eskiden Gorani lehçesiyle konuştuklarını yazar (89).

İran ve Kürt kaynaklarının verdiği bilgiler, Xoy (Hoy) yöresi ve Azerbaycan'daki Dunbuli Kürtlerine mensup bazı şair ve yazarları tanıtmamızı sağlıyor bugün (90). Bunlardan Heyran Xanim, Mehabad'da kurulan Komeley Jiyanewey Kurd'un yayın organı olan Niştiman'da Kürt kadın şairi diye tanıtılmıştır (91).

(88) Aktaran: Dr. O. Blau, yagy., s. 617-618

(89) Muhemed Cemil Rojbeyani, yagy., s. 17

(90) Baba Merdûxê Ruhani (Şiwa), yagy., s. 340

- Şerefhan. Şerefnamey Şerefhanî Bedlîsi, Hejar kirdûye be Kurdî. Tahran, 1981, s. 569

- Muhemed Cemil Rojbeyani, yagy., s. 19, 24

- Muhemed Cemil Rojbeyani, "Fermanrewayiy Dunbuliyekan Le Tewrêz û Dewrûberî da". Karwan, no: 33 (Huzeyani 1985). s. 21

- Malmisanij. "Du Şairên Dunbulî". Armanc., Uppsala, no: 72 (Gulan 1987). s. 4

(91) M. Law-10 (A-L. B.), "Jinêki Bîwêji Kurd: Heyran Xanimî Dunbulî". Niştiman (Bîlewkirowey birî Komeley J. K., sal: 1, no: 304 (Sermawez û Rêbendani 1322/1943), s. 39-30 (Tıpkıbasım: Govari Niştiman. Binkey Çapemenî Azad. Stockholm. 1985. s. 86-87)

Yer ve aşiret adı olarak Dımılı

Bugün Kürdistan'ın değişik bölgelerinde Dımılı/Dumılı adını çağrıştıran bazı köy adları ile aynı adı taşıyan Yezidi aşiretlerine de rastlanıyor. Bunlardan -daha çok yazılı kaynaklara dayanarak- tesbit edebildiklerimiz şunlardır:

1-Diyarbakır'ın Kulp ilçesine bağlı Dumulyan (Baloğlu) köyü

2-Çemişgezek ilçesinin Germili (Gedikler) bucağına bağlı Dımılı (Akçeren/Atçelen) köyü

3-Cizre'ye bağlı Dunbilya (Dumbulya, Dımilya) köyü

Bu köyün adı, yazılı kaynaklarda Dunbilya, Dumbulya ve Dımilya biçiminde geçer ki bunlar, sözcükteki NB-MB-M dönüşmesini yansıtmaktadır.

4-Bingöl'ün Kiğı ilçesine bağlı Dımlag/Dımlak (Karaçubuk) köyü.

5-Abowian, 1848'de Palu'nun kuzeyindeki Dımbeli (Dumbeli) köyünden sözeder (92).

6-Bugün Suriye sınırları içinde bulunan Çiyayê Kurmênc yöresinde 'Efrin kazasının Reco nahiyesine bağlı Dumuliya adında bir köy bulunmaktadır. Resmî adı Dumbulli olan bu köyün sakinleri Kurmanc lehçesini konuşurlar.

7-İran'da Hervabad yöresinde Donboli ve Ehr yöresinde Dumuli (Dumulu) adlarıyla birer Şii köyü bulunmaktadır.

8-Bazı Türk kaynakları, Bongıla (Solhan)'daki

(92) Abowian, Kavkazi, no: 46 (1848), s. 164'den aktaran: Peter J. A. Lerch, yage., s. XXI, XXVII

Çannerik ve Çolemerik Dımıllilerinin (Zazaların) Diyarbakır'ın Hazro ve Mardin'in Çaymaz'daki Dumbulan aşireti ile ilişkileri olduğunu kaydederler (93).

9-Yüfus Ziyaeddin Paşa, Dımbılan'ın, Şirvan aşiretlerinden biri olduğunu yazar (94).

10-İrak Kürdistanı'nda bulunan Dihok ile yukarıda bir vesileyle adı geçen Meqlub Dağı arasında bulunan Şêxan bölgesindeki birçok köyde Yezidi aşiretlerinden biri olan Dumılı aşireti (95) yaşamaktadır. Bazı kaynaklarda bu aşiretin adı "Domılı" biçiminde geçer. J. Campanile'nin 1818'de yayınlanan eserinde, adigeçen Yezidi **Dumbeli** aşiretinin de aynı aşiret veya onun bir kolu olduğu anlaşılıyor. Bundan hareketle, bu aşiretin adının eskiden **Dumbeli** iken sonradan **Dumılı** (veya **Domılı**) biçimini aldığını söylemek mümkündür (96).

Bu vesileyle kimi Yezidi aşiretlerinin adının,

(93) Bak. İKibine Doğru (haftalık haber ve yorum dergisi). İstanbul, no: 51, s. 10

(94) Yusuf Ziyaeddin Paşa. Kürtçe-Türkçe Sözlük. Yeniden düzenleyen ve Türkçeye çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Çıra Yayınları. İstanbul, 1978, s. 72

(95) C. J. Edmonds. A Pilgrimage To Lalish. London, 1967, s. 53-87

(96) Osman Sebrî. "Êzdî û Ola Wan". Ronahî (Supplement illustré de la revue Hawar). Şam, no: 21 (1. 12. 1943), s. 15

- Aktaran: Th. Bois. "Le Djebel Sindjar au debut du XI-Xe siècle". Le Jour Nouveau (quotidien Kurde). Beyrut, no: 56, s. 3

bugünkü bazı Dımılı (Zaza) yerleşim birimlerinin adı olarak yaşadığına dair bir örneği hatırlatalım: Halen Gêl (Eğil) ilçesine bağlı bulunan Qızılan (Qızlan) adında bir köy bulunmaktadır. Bu köyün sakinleri Dımılı lehçesini konuşurlar. 1894'te yayınlanmış olan "El Hediye'l-Hemidiyye Fi'l-Luxeti'l-Kurdiyye" adlı sözlükten, "Qızılan"ın (97) bir Yezidi aşiretinin adı olduğunu öğreniyoruz.

Yezidilerle Dımililerin inanç ve gelenekleri arasındaki benzerlikler

Dımililerle Yezidilerin ilişkisini gösteren başka belirtiler de vardır. Örneğin Dımililer arasında, özellikle de Alevi olan Dımililer arasında halen yaşayan bazı gelenek ve törelerin Yezidilerinki ile büyük benzerlik göstermesi dikkat çekicidir (Konu ile ilgili kaynaklardan bazılarında Alevi yerine Kızılbaş sözcüğü kullanılmakta ise de biz genel olarak Alevi sözcüğünü kullanacağız). Bu konu başlıbaşına bir inceleme konusudur ve bildiğimiz kadarıyla bugüne dek üzerinde yeterince durulmamış, inanç ve amel yönünden Kürt Ale-

(97) Bu köyün kadınları "kofi" denilen başlıklarının çıkıntısını yöredeki diğer köylerin kadınlarinkinden kısmen farklı olarak yana doğru bağlarlar. Şerefname'deki Gêl (Eğil) kalesini tasvir eden minyatürleri yorumlayan Abdurrahîm Yûsûf, bu tür "kofi" bağlamanın Güney Kürdistan'da Soran bölgesinde, Xoşnawlar arasında da adet olduğunu yazar (Abdurrahîm Yûsûf, Hunerê Tabloyên Şerefname, Wergêr: Elişêr, Weşanên Jina Nû, Stockholm, 1991, s. 73).

viliği ile Yezidilik karşılaştırılmamıştır. Bu konuda bir fikir vermek için biz burada sadece birkaç hususü hatırlatacağız. Yanlış bir anlaşıl-maya meydan vermemek için şu hususu belirt-mekte de yarar var: Aşağıda Yezidilikle olan benzerlikleri üzerinde durduğumuz Alevilik, sa-dece Dersim Dımili (Kırmanc) Aleviliği ile sınır-lı değildir. Bunların bir bölümü Kürt olmayan di-ğer Aleviler için de geçerlidir (98).

1) Sünnî-Şafii Dımililerin yaşadığı Piran yöre-sinde her yıl Mayıs ayı ortalarında kutlanan Rojê

(98) Örneğin burada güneşe dua etme ve Hızır'la ilgili anlatılanlar, hem Dersim dışındaki bazı Alevi Kürtler ile Alevi olmayan Kürtler arasında hem de Anadolu ve İran Azerbaycanı'ndaki Kürt olmayan diğer bazı Alevi toplu-lukları arasında geçerlidir.

Sözelimi Buruki aşireti arasında Hızır (Hızır) Nebi Bay-ramı 17-20 Şubat'ta kutlandığı gibi "*İran Azerbayca-nı'nda (Karakoyunlular'da) yılın değişmeyen bir günün-de şubat ayının ikinci haftasında*" Hızır Nebi Bayramı yapılır. "*Bu haftanın salı, çarşamba, perşembe günleri oruç tutulur. Perşembe ve cuma geceleri de bayramı ya-şatırlar.*"

Bak. Ahmet Özer, yage.. s. 92

- Nejat Birdoğan. Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik. Hamburg Alevi Kültür Merkezi Yayınları. Hamburg (?). 1990. s. 262; 519. 221).

(99) Köyden köye farklı adlarla anılan bu bayram, yöre-deki bazı Kırmanc köylerinde de kutlanır. Muhsine Heli-moğlu Yavuz, bu bayramdan "Kamçı Oyunu Şenlikleri" diye söz eder ve Pirxakiyan (Türkçeleştirilen adı: Özbek) köyünde 15-25 Mayıs tarihleri arasında kutlandığını ya-zar. Bu bayrama "Kamçı Oyunu Şenlikleri" demek doğru değildir. Çünkü kamçı (qamçı), sadece bu bayram günün-

Ziyar bayramı (99) ile Yezidilerin "Cemâyi" günü kutlamaları arasındaki benzerlikler (100).

2) Dımıllilerin -özellikle Dersim Alevilerinin- ve Yezidilerin güneşe verdiği önem

"Namaz kılacak olan Yezidi, güneş doğunca veya batınca ona doğru yönelir ve üç defa rükûa vurur... Yezidi duaları dört tinedir:

1-Sabah duası: Arapça-Kürtçe karışımı uzun bir duadır.

2-Evger duası: Bu dua, diğerinden daha uzun olup yine sabahları okunur.

3-Güneş batış duası: 53 duadan meydana gelen bu duaya güneş duası da derler. Güneş battığı sırada bu dua okunur.

4-Akşam duası: Buna şehadet duası da derler. Yatağa girince okunur... Yezidilerin güneş ve aya taptıklarına dair yanlış telakki, yüce Tanrı (Melek Tâvus)'nın 'ay ve karanlığın efendisi' ve 'güneş ve aydınlığın efendisi' olarak gösterilmesinin neticesidir..." (abç) (101)

de. erkeklerce oynanan oyunlardan bir tanesidir. Aynı bayramın Anadolu'nun bazı bölgelerinde kutlanan Hıdrellez bayramıyla da ortak yanları vardır.

Bak. Muhsine Helimoğlu Yavuz, Diyarbakır Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (Derleme-İnceleme), c. I, Ankara, 1989, s. 74

(100) İhşan Nuri, yâge., s. 74-75

(101) 'Abda al-Razzak al-Husni, al-Yazidiya aw 'İbadat al-Shaitan, Bağdat, 1347 [1928]'den aktaran ve yazan: Th. Menzel, "Yezidiler", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, c. 13, s. 419

Ayrıca bak. E. Ruhi Fiğlalı, "Yezidilik", Türk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1984, c. 33, s. 442

Yezidiler, "Aynı şekilde sabahleyin güneş ışınları nereye vurursa orayı öperler." (102)

Dersimlilerde ise "akşam yatağa girerken, sabahları kalkarken ve yıkılırken Hode'ye (Tanrı'ya-Mahmisanij) dua etmek her Dersimlinin borcu sayılır. Dersimli, sabahları pek erken kalkıp mülhêşemî dağlar arasından doğmakta olan güneşin şualarına karşı vücuduna muhtelif inhina ve hareketler yaparak ibadet eder. Güneşe Taurının Nuru denir." (abç) (103)

Alevi olan Dersim Dımıllileri, güneşe "bimba-rek" (mübarek) veya "Roştîya Mehemed-Eli (Hz. Muhammed-Ali'nin Nuru), aya ise "Roştîya Ana Fatma" (Hz. Fatma'nın Nuru) der; doğuşu ve batışı sırasında güneşe dua (104) ederler (105). Şu türküde olduğu gibi Kırmancı (Dımli) lehçesiyle söylenen bazı Dersim türkülerinde güneşin "Mehemed" (Muhammed) veya "Mehemed-Oli (Muhammed Ali) diye adlandırıldığı görülür:

"Biko sipêlle ra Mehemed vejîyo

(102) Cemal Nebez. Serincdanêk Le Mitolojiyay Kurd. Blawkirawey Ekadimyay Kurd Bo Zanist û Huner. Stockholm, 1986, s. 8

(103) Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, yage.. s. 30

(104) Bu dualardan bazıları için bak. Mustafa Düzgün, Munzir Comerd, Hawar Tomêcengi, Dêrsim de Diwayî, Qesê Pi-Kalîkan, Erf û Meczazî, Çibenokî, Xeletmayênî (Dersim'de Dualar, Atasözleri, Meczazlar, Bilmeceler, Şaşırtmacalar), Ankara, 1992, s. 11-15

(105) Mustafa Düzgün, Munzir Comerd, Hawar Tomêcengi, yage.. s. 10-1

Na Mehemed-Oli yo..." (106)

Türkçesi:

"Oğul sabahın Muhammed çıknuş

Bu Muhammed Ali' dir..."

"Dersim halkının inancına göre, sabah ibadet vaktidir... hayır ve hareket vaktidir... Derler ki 'Tanrı, kimin erken uyanarak kendisine dua edip andıktan sonra işine gittiğini anlamak için sabah erkenden ümmetine bakar. Ümmetini erken uyanma sırasına göre derecelendirir. En erken uyananın rızkını kepçe ile, daha sonra uyananını avuç ile, çok geç uyananını ise kaşık ile verir...' Sabah vakti çok makbuldür... sabah ibadeti çok çok makbuldür." (107) Dersimli bazı ozanlar, şiirlerinde bu konuları işlemişlerdir (108).

Dersimli yazarlardan Munzur Çem de bir yazısında bu konuya değinir:

"Alevi Kürtlerde ateş, güneş ve ay kutsal olarak bilinirler....

... Güneş tanrıya yakın düzeyde kutsallığa sahiptir. O nedenle de birtakım zorunlu haller dışında, kurban mutlaka güneş doğarken ve ona çevrilerek kesilir. Ay, aynı şekilde kutsal olmakla birlikte güneşten bir derece daha aşağıda yer alır. Güneş ve ay doğarken, yüz onlara çev-

(106) Mustafa Düzgün. Munzur Comerd. Hawar Tornécengi, yage., s. 11

(107) M. Düzgün. "Wuşenê Tikmeyî". Berhem. Stockholm, no: 5, s. 46-47

(108) Hawar Tornécengi. "Wuşenê Tikmeyî". Berhem. Stockholm, no: 5, s. 47-50

rilir, eller açılır ve dua edilir. Güneşe, ayrıca hastalık ve öteki sıkıntı anlarında da yalvarılır, dua edilir. Dua, güneşin ve ayın adını anarak onlara yalvarma biçimindedir." (abç) (109)

Dersimli Aleviler, güneşe öylesine önem vermektedirler ki bazan hastaların iyileştirilmesi için bile ona yalvarırlar (110).

Dersim dışındaki bazı bölgelerde de Dımıllilerin güneşi adeta kutsal saydıkları ve onun adına yemin içtikleri görülür. Örneğin Piran ve Gêl (Eğil) yöresinde günlük hayatta sık sık "Ino roj mı kor ko (biko)!" yani "[Yalan söylüyorsam] Güneş gözümü kör etsin!" anlamında yemin edilir.

3) Yezidilerde ve Dımıllilerde Xızır (Hızır)'a olan saygı.

M. Nuri Dersimi'nin yazdığına göre, Dersimlilerin ikinci önemli bayramı **Hıdır İlyas** bayramıdır. "Ocak ayının sonunda üç gün oruç tutulur. Bu üç gün zarfında bazı kızlar su içmezler ve rüyalarında kendilerine su verecek olan gencin kendilerine nişanlanacağına ve eş olacağına inanırlar. Oruçtan sonra, kavut dedikleri kavurulmuş buğdaydan yapılmış unu, bir kap içerisinde en yüksek yükük üzerine koyarak etrafına mumlar yakarlar ve gece Hazreti Hıdır'ın bir

(109) Munzur Çem. "Alevilik Sorunu Üzerine". Deng (aylık siyasal ve kültürel dergi), İstanbul, no: 18 (Şubat 1992), s. 5

(110) Dersimli bir arkadaş, bana babasının, ağır hasta olan kardeşinin iyileşmesi için ağlıyarak güneşe yalvardığını söylemişti.

işaretini beklerler. Ertesi günü sözü geçen kavut, yağ ve balda pişirilerek komşulara dağıtılır, sofralar çekilerek düğün bayram edilir." (111)

Munzur Çem de aynı konuya değinir:

"... Hızır'ın Alevi inancında çok önemli bir yeri olduğunu belirtmek gerekir. Bu inanca göre, Hızır aksakallı bir ihtiyardır. Boz bir atın sırtında gezer. O, 'cantêzik' (tezcanlı) tır. Öylesine sır sahibidir ki her an her yerde hazır haldedir. O nedenle de dara düşüldüğünde hemen hemen her zaman ilk olarak ona seslenilir." (112)

Dersimli ozan Wuşenê Tikmeyi (1911-1986), bir deyişinde Xızır (Hızır) için şöyle der:

"Çıqa kokım o, cansenik o, Kal Xızır o
Koti veng dê hem hazır o hem nazır o." (113)

Türkçesi:

"Ne kadar da yaşlıdır, tezcanlıdır, Yaşlı Hızır
Nerede çağırırsan hem hazır hem nazırdır."

Gêl (Eğil) ve Piran yörelerinde olduğu gibi, diğer yörelerdeki Dımıliler arasında da 13 Ocak'a rastlayan Sernewe'den kısa bir süre sonra, Xız İlyas (Xiz Liyas, Xed İlas) günü "qawıtı" (kavut) hazırlanıp evde kiler gibi herkesin - özellikle çocukların- uğramadığı bir yerde yüksekçe bir yere konur. Bir gece orada bırakıldıktan sonra sabahleyin yenir. O gece Xoca Xızır (Hoca Hızır)'ın gelip hazırlanan kavuta dokunabileceği, bunun da çok hayırlı ve şans getiren bir şey oldu-

(111) Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, yage.. s. 31

(112) Munzur Çem, yagy.. s. 5

(113) Hawar Tomêcengi, yagy.. s. 49

ğunu inanılır.

Sincar Yezidileri de şubat ayının ilk perşembe günü Xıdır İlyas bayramını kutlar ve bundan önceki üç gün oruç tutarlar. Üç gün yerine bir gün oruç tutanlar da vardır. Dımililer gibi Sincar Yezidileri de Xıdır İlyas günü kavut hazırlayıp tanıdıklarına, yakınlarına dağıtırlar (114). Bazı araştırmacıların bu bayramın Hıristiyanların kutladığı bir bayramdan kaynaklandığı görüşünde olduklarını da belirtelim.

4) Dersim'de kutlanan ve bazı kaynaklarda diğer Alevilerce 21 veya 22 Martta kutlandığı (115) belirtilen Neweroze (Nevruz) yahut Sultan Newruz bayramı (116) ile Yezidilerde kutlanan "Cejna Sersalê" (Yılbaşı Bayramı) (117)

5) Yezidilikte dinsel bazı tabakalar veya sınıflar bulunduğu, bunlardan birinden diğerine geçilemediği bilinmektedir. Bu bir nevi kast sistemidir. Bu katılıkta olmamakla birlikte Dersim Alevileri arasında da bunun kalıntıları denebilecek bazı belirtilere rastlanıyor. Örneğin her zaman olmasa da "*Pir ve rehberler çoğunlukla Kurêşanlıdırlar... Pir ve rehberlere pirlük eden-*

(114) Seyyid 'Ebdurrezaq Husni. El-Yezidiyûn Fi Hazırum We Mazihum, 11. baskı. Bağdat, 1987. s. 115

(115) Abdülbaki Gölpınarlı. "Kızıl-baş". İslâm Ansiklopedisi, c. 6. s. 794

- Prof. Pertev Naili Boratav. 100 Soruda Türk Folkloru. Gerçek Yayınevi. İstanbul, 1973. s. 266-268.

(116) Dr. Vet. M. Nuri Dersimi. yage., s. 31

- Munzur Çem. yagy. s. 6

(117) Cemal Nebez. yage., s. 16

ler ise değişik aşiretlere mensuplardır. Örneęin Seydan (Seydû), Axučan (Axuçanû), Bava Mansuriyan (Bava Mansurû), Dewrês Cemalan (Dewrês Cemalû) aşiretleri bu durumdadırlar... Kiři, fûlen dede, rehber veya müşid olarak görev yapsın yapmasın, eęer sözkonusu aşiretlerden birinden ise sıradan insanlardan ayırđedilen bir özelliği, kutsal kişiliği var demektir. Bu özelliğin o aşiret veya aileye Tanrı tarafından kazandırıldığına inanılır. Onların eli öpülür ve kendilerine saygı gösterilir..." (abç) (118)

6) Yezidilerdeki "Baba Şeyh (İhtiyar)", "Pîr", "Sultan", gibi dinsel ünvanların Dersim Alevileri arasında da bulunması dikkat çekicidir. Örneğin Dersim evliyalari arasında birçok "Bava", "Kal" (İhtiyar) ve "Sultan"a rastlanır: Tuzık Bava, Kalo Sıpê, Kal Ferat, Kal Mem, Sultan Tehirê Serê Baxıra Sıpiye, Sultan Seyd (119) gibi.

7) Yezidilikte "birayê axretê" (ahiret karđeři) seçme zorunluluğu ile Dersim Aleviliğindeki "misayivêni" (musahiplik) uygulaması arasında büyük benzerlik vardır (120). Zaten Dersim Dımilileri de "musahip" için "birayê axrete" (ahi-

(118) Munzur Çem, yagy., s. 3

(119) Mustafa Düzgün, Munzur Comerd, Hawar Tomęcengi, yage., s. 24-26

(120) Thomas Bois, "Yezidiler ve Ölüm İbadetleri", Çeviren: İ. Kemal, Berhem, Ankara, no: 1 (Nisan 1992), s. 38

- Munzur Çem, yagy., s. 5

- M. Düzgün, "Adet û Toreyê Dêrsimî-V (Misayivêni)", Berhem, Ştockholm, no: 6 (Ekim 1989), s. 32-35

ret kardeşi) derler.

8) Hem Yezidilerin hem de Alevilerin bazı hayvanları kutsal saydıkları ya da bazı hayvanların etini yemedikleri bilinmektedir.

Örneğin Yezidilikte geyik etinin yenmesi yasaktır. Horoz eti de Yezidi şeyh ve müritleri için yasaktır (121).

Aleviler için ise geyik "*kutsal sayılan hayvanlardandır, öldürülmez... Horoz süslenir.*" (122) Dersim Alevileri geyik avlamayı büyük bir günah sayarlar.

9) Hem Yezidilerde hem de Alevilerde bıyık ve sakala önem verildiği görülmektedir.

Yezidiler saç-sakal-bıyığa, hatta kafa ve yüzdeki bütün kıllara değer verirler. Öyle ki "*saçlarını uzatmaları, dudaklarını, kirpiklerini örten ve burun deliklerinden ve kulaklarından çıkan kıllardan dolayı Türkler onlara saçlı ve sekiz bıyıklı lakabını vermişlerdir.*" Onlarda "*traş olmak, bıyıkları tamamiyle kesmek, başkasından alınmış tarak ve ustura kullanmak*" gelenek bakımından yasaktır (123).

(121) Th. Menzel. "Kitabü'l-Cilve". İslâm Ansiklopedisi, c. 6. s. 828

(122) Rıza Zelyut. Öz Kaynaklarına Göre Alevilik. 3. baskı. Anadolu Kültür Yayınları, İstanbul, 1990, s. 336

(123) Th. Menzel, "Yezidiler". İslâm Ansiklopedisi, c. 13. s. 416

- Th. Menzel. "Kitabü'l-Cilve". İslâm Ansiklopedisi, c. 6. s. 828

(124) Abdülbaki Gölpınarlı. "Kızıl-baş". İslâm Ansiklopedisi, c. 6. s. 791

Bazı kaynaklara göre, Alevilerde (Kızılbaşlar-
da) de *"bıyık ve sakal kesmek yoktur."* (124)
Anlaşıldığı kadarıyla bugünkü Alevilerde bunlar-
dan bıyık kesmeme geleneği yaşamaktadır.

Kürtlerde genel olarak saç a değer verildiği an-
laşılıyor. Örneğin saç yakmak ya da yere atmak
Sünni Kürtler nezdinde de iyi karşılanmaz. Kesil-
miş olan saçlar toplanıp genellikle yüksekçe bir
yere, duvar kovuklarına vs. konur. Bu davranışta,
temizlik kaygısı kadar eski din ve geleneklerin de
etkisi olsa gerek.

Yezidi erkeklerinin saçlarını uzattıkları bilin-
mektedir. Eskiden hem Dersim'deki bazı Alevi
seyid ve dedelerinin hem de Piran gibi bazı yöre-
lerde kimi Sünni-Nakşibendi şeyhlerinin saç
uzattıklarını da hatırlatalım.

10) Yezidilikte ve Alevilikte belirli kuralları
çığniyenlere karşı bir nevi afaroz etme cezası uy-
gulanır. Çok ağır olan bu cezaya çarptırılan, "tah-
rim" olan (haramlaşan), diğer bir deyişle lanetle-
nen Yezidi, *"hütün haklarını kaybetmiş sayılır,
hatta karısı ve çocukları da onu reddederler. Lan-
etlenen bir din adamı ise, sakalı kesilerek men-
fur ilan edilir ve Şeyh Adî'nin türbesine götürü-
lerek hırkası alındığı gibi malı da müsadere edi-
lir."* Hatta onu barındıran başka Yezidiler de ay-

(125) Th. Menzel. "Yezidiler". İslâm Ansiklopedisi, c.
13, s: 418

- Osman Sebri. "Êzdi û Ola Wan". Ronahî. Şam, no: 19
(1 Çiriya Pêşin 1943). s. 14 (Tıpkıbasımı: Ronahî,
Weşanên Jina Nû, Uppsala, 1989, s. 374)

iii cezaya uğrarlar (125).

Alevilerde "düşkünlük" olarak bilinen bu toplumdaki tecrit edilme cezası, Dersim Alevilerinde Dimili lehçesindeki deyişle "Verê çêver de kemere ronayene" (Kapı önüne taş dikmek) veya "Nolêta Kurêş weardene" (Kurêş'in naletini okuma) adlarıyla bilinir (126). Bu cezaya çarptırılan "aile ile her türden ilişkiler kesilir. Onlara selam verilmez, hayvanları köyünkinden ayırılmaz, yüzleri irâş edilmez, niyâz veya kurbandan kendilerine pay verilmez ve onlardan bu tür adaklar alınmaz. ölümleri olduğu zaman cenazeye gidilmez." Bu bilgileri veren Munzur Çem'in yazdıklarından, sadece bu cezayı gerektiren suçlu işliyenin değil sözkonusu kişinin ailesinin de cezalandırıldığı anlaşılıyor ki bu, cezalandırmanın suçlunun dışındaki yakınlarına da yönelik olması açısından ilginçtir.

11) "Yezidi olmak için Yezidi olarak doğmak gerekir." (127). Aynı şey Alevilik (Kızılbaşlık) için de sözkonusudur. Her istiyen Aleviliğe giremez. Abdülbaki Gölpınarlı'nın yazdığına göre,

(125) Th. Menzel. "Yezidiler". İslâm Ansiklopedisi, c. 13, s. 418

- Osman Sebri. "Êzdi û Ola Wan". Ronahî, Şam, no: 19 (1 Çiriya Pêşin 1943), s. 14 (Tıpkıbasımı: Ronahî, Weşanên Jina Nû, Uppsala, 1989, s. 374)

(126) Munzur Çem, yagy., s. 4

(127) Th. Menzel. "Yezidiler". İslâm Ansiklopedisi, c. 13, s. 418

(128) Abdülbaki Gölpınarlı. "Kızılbaş". İslâm Ansiklopedisi, c. 6, s. 790

"Kızıl-haş, erkek olsun, kadın olsun, mutlaka Kızıl-haş soyundan gelir." (128).

12) Kızılbaşlarda kadın boşamak haramdır (129). Yezidilerde de kadın boşama olayına nadi-ren rastlanır.

13) Dinini gizleme (Alevilerde "taqiye").

Yezidi Kürtlerle Dersim Kürtlerinin yakınlığı konusunda diğer bir husus Mark Sykes'in dikkatini çekmiş ve o Sincar Yezidileri ile Dersim Kürtlerinin fiziki olarak da benzediklerini yazmıştır:

"Sincar'ın Yezidileri fizik olarak Dersimli Kürtleri andırmaktadırlar: Küçük kemikli, ince boylu, zayıf, açgözlü, ızdıraplı yüzhatlı, asılı küçük burunlu, sivri çeneli, geniş ve sathi altçeneli, öne çıkık yüzkemikli, siyah gözlü ve ince yanaklı. Bunlar saçlarını altı ya da yedi bölüm halinde örerek, yüzün bir tarafından sarkıtırlar." (130)

Türklerle yaptığı işbirliği ile ünlü olan M. Şerif Fırat, Zazaların Dümbeli ve Yezidi adlarıyla adlandı[rıldı]ğını yazar (131).

Dimili lehçesi ile Behdinan yöresinin Kurmanc şivesi arasındaki gramatik benzerlikler de Dimililerin geçmişte bu bölgelerde yaşamış olmalarının izleri olsa gerek. İsim ve sıfat tamlaması ile ismin bükümlü biçimlerinde olduğu gibi bazı gramatik formlar, diğer birçok Kurmanc şive-

(129) İslâm Ansiklopedisi, c. 6, s. 791

(130) Mark Sykes, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt Aşiretleri-III", Çeviren: M. Piro, Berhem, Stockholm, no: 8 (Mayıs 990), s. 24-25

(131) M. Şerif Fırat, yage., 6

vesinde kaybolduğu halde Behdinan Kurmanca-
sı ile Dımili lehçesinde halen yaşamaktadır. Bu
dilsel benzerlikler de ayrıca ayrıntılı olarak in-
celenmeye değer. Biz burada ayrıntılara girme-
den sadece birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

Kurmanc lehçesinde

Dımili lehçesinde

a)lawê.muxtêr

b)lawê muxtari.....lajê muxtari/layê muxtari....muhtarın oğlu

a)bêriya welêt

b)bêriya walati.....bêriya welati.....ülke hasreti

a)Mın sêv da lêwik.

b)Mın sêv da lawiki.Mı say day lajeki (layiki)..Oğlana elma verdim.

a)Jı Kemêl re bêje.

b)Jı Kemali re bêje.....Kemali ra.vaje.....Kemal'e söyle.

a)Ehmed nan xwar.

b)Ehmedi nan xwar..Ehmedi nan ward (werd)..Ahmet ekmek yedi.

Yukarıdaki örneklerde a şıklarında sunulan
formlar, Kurmanc lehçesinde bugün yaygın bi-
çimde kullanılmakla birlikte, b şıklarındaki form-
lar Hekari, Behdinan ve onlara yakın yörelerde
kullanılır. Görüldüğü gibi, Dımili lehçesinde kul-
lanılan form Kurmanccadaki b şikkına uygundur.

Dil ve geleneklerdeki sözü edilen benzerlikler
tesadüfi olamaz elbette.

IV-ZAZA

Üzerinde değişik yorumlar yapılmış olan ve belki de söylenişindeki kolaylık ve ahengin de etkisiyle, “Dımılı” ve “Kırd” adlarına oranla daha çok tanınan “Zaza” sözcüğünün önemli bir özelliği de hem Dımililer için hem de yer yer Kurmanci lehçesini konuşan Kürtler için ad olarak kullanılmasıdır. Örneğin, Muhemmedî Xal’ın 1960’da Güney Kürdistan’daki Süleymaniye’de yayınlanan Ferhengi Xal adlı Kürtçe sözlüğünde, Zaza lehçesi, Kurmanci olarak bildiğimiz lehçe anlamında kullanıldığı gibi, Doğu Kürdistan’dan Muhemmed Teqî İbrahimpur da Farsça-Kürtçe sözlüğünün girişinde, adını Behdinan (Badinan) yöresinden alan Behdinan lehçesine (yani Kurmanci lehçesine) halk arasında “Zaza” denildiğini belirtir (132). Kurmanc lehçesinin veya bu lehçeyi konuşanların Zaza diye adlandırılması ilk anda Kuzey Kürdistanlı Kürtlere tuhaf gelmektedir ama Zaza adını taşıyıp Kurmanc lehçesini konuşan Kürt aşiretlerine Kuzey Kürdistan’da da rastlanır. Örneğin M. Nuri Dersimi’nin yazdığına göre, aslen Dersimli olup 12 büyük kabileden oluşan ve Kurmanci lehçesini konuşan Koçgiri aşiretlerinin kabilelerinden bir tanesinin adı Zaza’dır. Aynı şekilde “Dumılı” adını taşıyan ve

(132) Doğu Kürdistanlı Kürt yazarlarından Ubeydullah Eyubiyân da “Zaza” sözcüğünü “Kurmanci” anlamında kullanır (Bak. ‘Ubeydullah Eyubiyân. “Çirikeş Xec û Siyamend”. Neşriyeyê Danişgedeyê Edebiyatê Tebriz. Beharê salê 1335 [1956]. s. 67).

Kurmanc lehçesini konuşan Kürt aşiretleri de vardır. Irak Kürdistanı'ndaki Yezidi aşiretlerinden birinin adının Dumîli olduğunu yukarıda yazmıştık.

Hatta bazan aynı aşiretin bir bölümünün Dımîli lehçesini, diğer bölümünün Kurmanci lehçesini konuştuğu da görülür: Ali Kılıç'ın yazdığına göre, Dersim yöresindeki **Demenu** (**Demenan**), **Alû** (**Alan**), **Gulû** (**Gulan**), **Karsanû** (**Karsanan**) aşiretlerinin bir bölümü Kurmanci lehçesini konuşurken aynı aşiretlerin diğer bir bölümü de Dımîli lehçesini konuşmaktadır (133). M. Nuri Dersimi ve Mustafa Düzgün'ün belirttiğine göre de yine Dersim aşiretlerinden **Sarisaltıxan**, **Balan**, **Kulikan**, **Bamasuran**, **Masıkan**, **Çakan**'ın bir bölümü Kurmanci, diğer bir bölümü Dımîli lehçesini konuşmaktadır (134).

Ziya Gökalp'e göre, "*Dünbülîler'e* (135) '*Zaza*' ismini veren yine Türklerdir. '*Zaza*' kelimesini ne bizzat Zazalar ne de Kurmanclar kul-

(133) Dr. Ali Kılıç, "Zonê Ma", Newroz Ateşi (aylık teorik haber-yorum dergisi), no: 1 (Sıbat 1992), s. 47

(134) Mustafa Düzgün, "Kürdistan Tarihinde Dersim Adlı Eserde Geçen Bazı Sözcüklerin Yerel Karşılıkları-1", Berhem. Ankara, no: 1 (Nisan 1992), s. 53-55

(135) Bu alıntıyı yaptığımız Ziya Gökalp'in kitabını bastırma hazırlayan Şevket Beysanoğlu, aynı sayfadaki bir notta Dünbülî sözcüğünün Dümülî, Dumîli veya Dımîli biçiminde söylendiğini de belirtir.

- Bak. Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler. Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu. Sosyal Yayınlar. İstanbul, 1992, s. 27

lanmazlar.” (136) Ziya Gökalp'in "Dün-
hüliler'e 'Zaza' ismini veren yine Türklerdir"
derken neye dayandığı bilinmemekle birlikte bazı
Kürt yazarları da dahil birçok kişi bu düşünceyi
körü körüne benimsemiştir. MacKenzie'ye göre
ise Dımililere Zaza adını verenler Kürtlerdir
(Kurmanclardır demek istiyor) (137). Fakat bunu
yazarken o da Ziya Gökalp gibi herhangi bir bel-
geye dayanmamaktadır. Dolayısıyla -başka veri-
lerle kanıtlanmadıkça- bu görüşleri kabul etmek
için de herhangi bir neden bulunmamaktadır.

Eldeki veriler, Zaza sözcüğünün tarihinin sanı-
landan daha eskilere dayandığını gösteriyor. An-
cak, bu sözcüğün kökeni hakkında kesin bir kana-
ya varamadığımız için, burada konuyla ilgili de-
ğişik görüş ve bilgileri sunmakta yarar görüyo-
ruz:

İlkin sözcüğün bugünkü sözlük anlamına ba-
kalım. Ferhengi Xal gibi bazı Kürtçe sözlükler-
den anlaşıldığına göre, Güney Kürtçesinde "za-
za" sözcüğü "torun" anlamında kullanılır. Dımili
lehçesinde de Motki (Mutki) ve Hewêl (Baykan)
yöresinde olduğu gibi bazı şivelerde "za", "ze"
veya "zak", "oğul (erkek çocuk)" anlamında,
"zaka" ise "kız çocuğu" anlamında kullanılır.
Hewêl (Baykan) yöresi ağızından birkaç örnek
verelim:

(136) Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik
Tetkikler, s. 27

(137) David N. MacKenzie, "The role of the Kurdish lan-
guage in Ethnicity", in: Ethnic Groups in the Republic of
Turkey, Weisbaden, 1989, s. 541-542

Zak o an zi keyneke ya?: Oğlan mı yoksa kız mıdır?

Zey to yeno: Oğlun geliyor.

Cine zaka (jîjeki) rê vace: Bu kız çocuğuna söyle.

Dimili lehçesinde "çoluk çocuk" anlamında kullanılan "za vû zêç" (zo vû zêç) veya "zar û zêç"teki "za" ve "zar" sözcükleri "çocuk" anlamına geldiği gibi bazı hakaret ve sövğü ifadelerinde de "za" (oğul) kullanılır:

kutik **zay** kutiki: köpoğlu (köpekoğlu) köpek

kopek **zay** kopeki: köpoğlu (köpekoğlu) köpek

Şu sözcüklerde görüldüğü gibi, Dimili lehçesinde yaygın olarak kullanılan bileşik bazı sözcüklerde de bu anlam korunmuştur:

wariza/wereza: kızkardeşin erkek çocuğu, yeğen

biraza/bırazza: erkek kardeşin erkek çocuğu, yeğen

dedza/deza/datiza/dayza/dereza: amcaoğlu

xalza/xaliza: dayıoğlu

yaykza/yeykiza: teyzeoğlu

'emıza: halaoğlu

Hewramî lehçesinde de bazı bileşik sözcüklerde "za" sözcüğüne rastlanır. Örneğin:

kurteza: erkek çocuğun oğlu, torun

kınaçeza: kız çocuğun oğlu (138).

Kurmancî lehçesinde ise bu "za"nın yerini genellikle "zi" alır. Örneğin:

birazî: erkek kardeşin oğlu

(138) Dr. Muhammed Teqî İbrahimpûr. Vajenameyê Farsi-Kurdi. (Tahran?]. 1981. s. 715

xwarzi: kızkardeşin oğlu

Bazı sözlüklerde Kurmanccadaki "xwarza" sözcüğü "kızkardeşin kızı" (139). "birazî" sözcüğü ise "erkek çocuğun kızı" (140) biçiminde açıklanmaktadır. Yani Kurmanccadaki "za" ve "zi" yer yer hem "erkek çocuk" hem de "kız çocuk" anlamında kullanılmaktadır (141). Kurmanca lehçesinde "çocuk" anlamına gelen "zar", "zaro", "zarok" ile Güney Kürtçesindeki "zarole" sözcükleri de "za" sözcüğünden kaynaklanmaktadır (son iki sözcükteki "-ok" ve "-ole" ekleri küçültme ekleridir).

Yine Dımılı lehçesinde "zay datizay" (amcaoğlunun oğlu, amca torunu), "zay xalizay" (dayıoğlunun oğlu, dayı torunu) derken de kullanılan "za", "oğul" anlamındadır. Güney Kürtçesinde bunlara karşılık "amozaza" (amcaoğlunun oğlu) ve "xalozaza" (dayıoğlunun oğlu) ve bazı Kürt şivelerinde "brazaza" (erkek kardeşin torunu) (142) sözcükleri kullanılır. Bu bileşik sözcüklerde geçen "zaza" sözcüğü "torun" anlamına gelir.

Bu konuya değinen A. M. Menteşavili'ye göre, "aza (kelime anlamıyla 'birinin oğlu' ya da 'birinden olma') bu gruptan ayrılan bir kuşağı gösterir. Bu terimin tekrarlanması, iki kuşağın

(139) Eli Seydo Gewrani, El-Qamûsu'l-Kurdiyi'l-Hedis. Kurdi-Erebi. Amman, 1985, s. 641

(140) D. İzoli. yage.. s. 839

(141) Botan ağzında "za (zihê)". "erkek çocuk, kız çocuk" anlamlarına gelir (Eli Seydo Gewrani, yage.. s. 650).

(142) D. İzoli. Ferheng Kurdi-Tirki. Tirki-Kurdi. s.

birbirinden uzaklaşmasını gösterir. Bu şekilde oğulun oğlu 'kurraza'dır." (143) Menteşasvili'nin "aza" biçiminde yazdığı sözcüğün kökeni de "za" olsa gerek. Başındaki "a" (doğrusu "e") ise iki sözcüğü birbirine bağlamak için eklenir. Kurreza" ("kurraza" değil) sözcüğünde olduğu gibi (kurr + e + za).

C. J. Rich, Zaza sözcüğünü "kekeç" ve söyledikleri anlaşılmyan kişilerin konuşması biçiminde açıklarken, MacKenzie aynı sözcüğün Dumililerin konuşmalarındaki "Z" sesinin çokluğundan kaynaklandığı yolundaki tahminden söz eder (144). Celadet Bedirxan da bir yazısında, "Dumililere, Kurmanci'deki 'J' sesini 'Z' olarak telufluz ettiklerinden dolayı Zaza denmişse, Palu ve Maden Dumilileri, Siverek Dumililerinden daha çok Zazadırlar" (145) diyerek böyle bir yorumun varolduğunu hatırlatır.

Rich'in yorumunun Fransızcadaki "zêzayer" veya "zozoter" fiillerinin anlamıyla çakışması ise işin bir diğer ilginç yanıdır. Çünkü Fransızcadaki "zêzayer"; peltek konuşmak, 'J' ve 'Ş' seslerini 'Z' ve 'S' olarak söylemek" anlamına gelir. Bura-

(143) A. M. Menteşasvili, Kürtler (toplumsal-ekonomik ilişkileri, kültür ve yaşayış tarzı üzerine incelemeler). Rusçadan çeviren: Yaşar Abdülcelamoğlu. s. 38

Henüz yayınlanmamış olan bu çeviriden yararlanmama izin verdiği için Yaşar Abdülcelamoğlu'na teşekkür ederim.

(144) David N. MacKenzie, yaygı., s. 541-542

(145) Celadet Bedirxan, "Zarê Dumilî û Mewlûda 'Usman Efendî". Hêvi, Paris, no: ? (Gulan 1984), s. 81

da bir tesadüften ziyade, C. J. Rich'in "Zaza" sözcüğünü yorumlarken Fransızca "zézayer" sözcüğünden ilham almış olabileceği aklı geliyor. Ancak hemen ekliyelim ki yansımali birer sözcük olan "zézayer" ve "zozoter" sözcüklerinin yazıya geçiş tarihi de Rich'in yazılarından çok eski değildir. "Zézayer" sözcüğünün yazıda ilk kullanım tarihi 1832, "zozoter"inkinin ise 1907'dir (146).

Kürt yazar ve çevirmeni Şukur Mıstefa da benzer bir açıklamada bulunuyor ve sık sık "ji" sözcüğünü kullanmalarından ötürü, Güney Kürdistan'daki medreselerde okuyan Kurmanclara "jê" dendiğini hatırlatıyor (Bilindiği gibi Güney Kürt lehçesinde "ji" yerine "le" sözcüğü kullanılır) (147). Zaza adının gerçekten bu farklı telaffuz ve konuşma özelliklerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını bilmiyoruz, ama Kurmanc lehçesindeki "J" sesinin Dımılı lehçesinde yer yer "Z" veya "C"ye dönüştüğü doğrudur. Özellikle Dersim şivesinde, diğer şivelerin "J" ve "Ş" sesleri "Z" ve "S" seslerine dönüşür ya da bazı sözcüklerde tersine bir dönüşme sözkonusudur.

Güney Kürdistanlı bazı Kürtler bana Barzan bölgesindeki kimi Kurmanc aşiretlerinin, konuşmalarında sık sık "za" sözcüğünü kullanmalarından ötürü, Zaza (za-za) diye adlandırıldıklarını söylediler.

(146) Paul Robert. Petit Robert-1 (dictionnaire de la langue française). Paris. 1984. s. 2129, 2131

(147) Aynı konudaki diğer bir açıklama için bak. Emir Djeladet Bedir Khan et Roger Lescot. Grammaire Kurde (Dialecte kurmandji). Paris. 1970. s. 26

Zaza sözcüğünün "Sasan (Sasani)" sözcüğünden geldiğini iddia edenler bulunduğu gibi, bu sözcüğe eski taş kitabelerden birinin üzerinde rastlandığını yazarlar da vardır (148). Gerçekten de M. Ö. 522-486 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Dara (Darius) zamanında, Babil'e yakın olan "Zazâna"dan sözedilir (149). Zaza adına, milattan binlerce yıl öncesine ait başka bazı kaynaklarda da rastlanıyor. Örneğin M. Ö. 3000'li yıllara ait olduğu tesbit edilen ve aşağı Mezopotamya'daki Mari'de bulunmuş olan Sümer tapınaklarından birinin adı Ninni-Zaza (Nini-Zaza)'dır (150) ki bu aslında bir Sümer tanrısının adıdır. Bazı kaynaklarda ise Ur şehrinde

(148) Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, yage., s. 21

(149) Wilh. Geiger und Ernst Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie, zweiter band, Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner. 1896-1904, s. 428

Hatırlatalım ki Yunanlılar, Eski Elam'a Susiane diyorlardı. Elam'ın başkenti ise Susa idi. Susiana daha sonra Ahamenidlerin eline geçmiş ve bunların 20 satraplığından biri olmuştur (Türk Ansiklopedisi, c. 14. s. 497; c. 11. s. 67).

(150) Şam müzelerinden birinde, bir maketin altında Fransızca olarak şu açıklamaya rastlamıştım:

"La maquette en question a été trouvée a midistance entre les deux temples de Shamash et de Nini-Zaza de Mari. L'architecture presargonide de IIIe millénaire avant notre ère."

Yani: "Söz konusu maket, Şamaş tapınağı ile Mari [deki] Nini-Zaza tapınakları arasındaki uzaklığın ortasında bulunmuştur. M. Ö. 3000'lerdeki Sargonöncesi dönem mimarisidir." (abç)

bulunan Ninni-Zaza veya İnnana-Zaza tapınağından sözedilir.

Eski yer adları arasında da "Zaza"ya rastlanır. Halis [Ataksoy]'un yazdığına göre, Kirhular M. Ö. 880'de Asur-Nazirpal'ı selamlamak için "Zaza-Buha" adlı konak yerine koştular. Fransız tarihçisi Gaston Maspero'ya göre, bu "Zaza-Buha", muhtemelen "Mihrap Dağı ve Kervançemen dağları eteklerindedir." (151) Ki adı geçen Mihrap Dağı'nın bulunduğu Maden yöresinde bugün de Zazalar yaşamaktadır (152).

Fakat burada değindiğimiz "Zazâna", "Ninni-Zaza", "İnnana-Zaza" ve "Zaza-Buha" sözcüklerindeki "Zaza"nın bugünkü Zazaların adıyla ilişkili olup olmadığının henüz açıklığa kavuşmadığını da hatırlatalım. Bu konunun iyice açıklığa kavuşması için daha detaylı araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Kimi yazarlar ise Zaza sözcüğünün tarihi Zuzaniye (Zawzan) bölgesi (153) ile ilgili olabileceğini (154) belirtirler. "Zawzan", Mukaddesi (do-

(151) Aktaran: Halis [Ataksoy], Diyarbakır Tarihinde Komuk Eli. İstanbul, 1988. s. 30

(152) Cihat-Kar, Asur yazıtlarında (M. Ö. 9. yy.) Zamza krallığından sözedildiğini ve bu krallığın Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatısındaki bölgede bulunduğunu yazmakta fakat bu konuda herhangi bir kaynak göstermemektedir.

- Bak. Cihat-Kar, Piya. no: 4, s. 20

(153) Kimi kaynaklarda bu ad "Zevezan (Zozan)", "Zuzaniye (yani Zaza)", "Zevazaniye (Zaza)" veya "Zavzan" biçiminde de yazılmaktadır. Arap harfleriyle yazılmış olan "Zozan" sözcüğünün "Zewezean", "Zewzan",

ğum tarihi: 966)'ye göre Cezire-i İbni Omer'in (Cızira Botan'ın) bir "nahiye"siydi. İbnü'l-Esir (1160-1234)'e göre ise el-Zawzan "Musul'dan iki günlük mesafeden haşlayarak Hilat [Ahlat] yakınlarına kadar uzanıyor, Azerbaycan tarafından da Selmas'a kavuşuyordu." (155)

Nihayet "zaza" sözcüğünün daha önce deği-

"Zûzan" gibi değişik biçimlerde okunması mümkün olduğu gibi, "Zozaniye" sözcüğünün "Zewzaniye", "Zeweza-niye" veya "Zûzaniye" olarak okunması da mümkündür. Arapçada "Zozan" sözcüğünün çoğul (cem-i teksir) biçiminin "Zewazın" olduğunu da hatırlatalım.

Bu sözcüklerin değişik biçimlerde okunuşları için bak. Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Belediyesi-Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları, Ankara, 1987, c. I, s. 202, 219

- Türk Ansiklopedisi, c. 13, s. 387

- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, c. II, s. 439

(154) Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, c. 4, s. 1524

(155) V. Minörsky, "Kürtler", İslâm Ansiklopedisi'nde, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, c. 6, s. 1093

Hasan Yıldız'ın aktardığına göre, Marko Polo (1254-1324) ve kardeşlerinin seyahati ile ilgili olarak anlatılan bir bölümde şöyle denmektedir:

"... Bu bölgenin dağlarının üstünde tufandan sonra Nuh'un gemisi konmuştur. Bu bölgenin doğusunda Zorzani bölgesi vardır."

Marko Polo'nun yaptığı haritada Zorzanie, Hazar Denizi ile Erzurum arasındaki bölgededir. "Marko Polo, Zorzani bölgesi olarak Erzincan, Erzurum ve Musul üçgeni içinde kalan bölgeyi anlatmaktadır" diyen Hasan Yıldız

nilen Kırd ve Kırmanc sözcüklerinin ikinci anlamlarıyla bağdaşan bir anlamda kullanıldığı yolunda açıklamalar da var. Buna göre "Zaza: Kürîçede bir aşirete mensup olmayan efruda derler. Bunların aşiretler nezdinde kıymetleri, itibarları hiç yoktur, hizmetkar güruhu addolunurlar" (156).

Fakat bu açıklama kısmen yanlıştır. Çünkü

"Musul. Kuzeydeki Zorzani hölgesinin sonunun üzerindedir" diye bir açıklamada da bulunmaktadır.

Hasan Yıldız'ın "Zorzani" bölgesi ile ilgili aktarma ve açıklamaları, yukarıda sözü edilen "Zawzan" adını ve daha çok da bugün İran Kürdistanı'nda yaşayan Kürt aşiretlerinden Zerza (çoğulu: Zerzan) adını çağrıştırmaktadır. Ayetullah Şêx Muhemmed Merdûxê Kordestanî'ye göre, bu Zerza (Zerzan) aşireti Wirmê (Urmîye) yöresinde yaşar,

Çok sonraları, 1663'te J. B. Tavernier de gezi notlarında Bargiri (Muradiye) ile Van arasındaki "Zuarzazin" adlı bir yerden sözeder.

- Bak. Pierre Bergeron. Les Voyages de Bergeron, La Haye, 1735, s. 13-14'ten aktaran: Hasan Yıldız, Aşiretten Ulusallığa Doğru Kürtler-Politik Felsefe Açısından Kürt Toplumunun Kritiği, Hêviya Gel Yayınları, Stockholm, 1989, s. 20, 23, 159

- J. B. Tavernier. Les six voyages en Turquie et en Perse, Notes de Stéphane Yerasimos. Librairie François Maspéro. Paris, 1981, c. II, s. 32

- Hezretê Ayetullah Şêx Muhemmed Merdûxê Kordestanî, Tarîxê Kord û Kordestan û Tewabi' Ya Tarîxê Merdûx, c. I, çapê dovvom, s. 94

(156) Ali Kemalî [Aksüt]. Erzincan (tarihi, coğrafî, içtimai, etnografi, idari, ihsai tetkikat tecrübesi). Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1932, s. 179

hem Zazalar arasında hem Kurmanclar arasında aşiretler de var aşiret mensubu olmayanlar da. Yani Zaza, "aşirete mensup olmayan efrad" ile eş anlamlı değildir. Nitekim Mark Sykes hem "aşiret" sayılan Zazalardan hem de "aşiret-dışı" Zazalardan sözeder (157).

Bu konudaki değişik görüşlerden birini yine Mark Sykes aktarır. Onun yüzyılımızın başında yazdıklarından, "*Motkan Kurmanclarının Zazaların köleleri oldukları*" yolunda bir efsanenin var olduğunu öğreniyoruz (158).

Zazalardan açıkça sözeden eski metinlerden biri, 15. yüzyıl Türk halk şairlerinden Kaygusuz Abdal'a ait olan şu dördlüktür:

*"Eğer bu sene çıkar isem yaza
Toplayum bir parça Gürcü Abaza
Elime geçerse on kadar Zaza
Yolar sakalını kavlak satarım"* (159)

17. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi'nin, ünlü Seyahatname'sinde Kürt lehçe ve şivelerini sayarken bunların başında Zaza'yı saydığını görüyoruz. Evliya Çelebi, Süphan Dağı'ndaki yay-

(157) Mark Sykes, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt Aşiretleri-II". Çeviren: M. Piro. Berhem. Stockholm. no: 7 (Ocak 1990), s. 21

(158) Mark Sykes. yagy., s. 21

(159) Cahit Öztelli. Bektaşî Gülleri. İstanbul. 1985. s. 334

lalara giden Kürt aşiretleri arasında da Zazaları sayar (160). Zazaların geçmişte her zaman bugünkü yerlerinde olmadıklarını, Evliya Çelebi zamanında nerelere kadar gidip geldiklerini örnekleme açısından bu bilgiler önemlidir.

Yüzyılımızın başında ise Zazalardan tam göçebe olanlar yok denecek kadar azalmıştı. Ziya Gökalp'in yazdığına göre, 1920'lerin başında sadece Zikdê (Ziktê) Zazaları göçebe, diğer Zazalar ise yerleşiktiler (161).

18. yüzyılın ilk yarısında Divriği yakınlarında da Zaza oymağının bulunduğu ve bu yörede kişi adları arasında "Zazan"a rastlandığını yazılı kaynaklardan öğreniyoruz (162). Bugün de aynı bölgede, Kangal ile Sivas arasında Zaza sözcüğü yer adı olarak yaşıyor (163). Yine aynı bölgede yaşayan Koçgiri aşiretleri arasında Zaza kabilesinin de bulunduğunu ve bu kabilenin Kurmanci lehçesini konuştuğunu daha önce belirtmiştik (164).

Bazı batılı eski kaynaklarda da Zaza sözcüğü

(160) Evliya Çelebi, *Kurd Le Méjûy Dıravsekani da: Sıyahatnamey Ewliya Çelebi, wergêrrani Se'id Nakam, Çapxaney Korri Zanyari Kurd, Bağdat, 1979. s. 171*

(161) Ziya Gökalp. *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Teşvikler. s. 27*

(162) Necdet Sakaoğlu. *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı, Yurt Yayınları, Ankara. 1984. s. 47-50*

(163) Doğu Anadolu. *Milî Eğitim Bakanlığı Yayınları. s. 142*

(164) Dr. Vet. N. Nuri Dersimi. *yage., s. 61*

geçer. Orneğin Carsten Niebuhr, Fransızcası 1780'de yayınlanmış olan kitabında, göçebe Kürt aşiretleri arasında "Zaza" ve "Dembali" [Dömbali] aşiretlerini de sayar. Ona göre, Zaza aşireti Siverek-Erzurum arasında, "Dembali" [Dömbali] aşireti ise Diyarbakır'ın [bölgesinin] güney taraflarında -göçebe olarak- yaşamakta idi (165). Çok daha önceleri, Affonso adlı bir gezgin de 1566 yılının ilk günü, Diyarbakır şehrinden iki günlük mesafedeki -ve anlaşıldığı kadarıyla bu şehrin güneyine düşen- Dumbuly adındaki bir yere gittiğinden sözeder (166).

İtalyan Gaetano Solanelli, 1882'de Roma'da yayınlanan bir yazısında Kürtçeyi Kurmanci ve Zaza (Curmangi, Sasa) bölümlerine ayırır (167).

Oskar Mann'ın yüzyılımızın başında derlediği Kürtçe bir beyitte de Şemzinan (Şemdinan, Şemdinli) yöresiyle bağlantılı olarak "Zaza" sözcüğü (168) şu şekilde geçiyor:

(165) Aktaran: İsmet Chériff Vanly, Les Kurdes et le Kurdistan dans les relations d'anciens voyageurs Occidentaux (XVIe-XVIIIe siècle), s. 39. 64-65

(166) Aktaran: Stephane Yerasimos, Les voyageurs dans L'empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles). Imprimerie de La Société Turque d'Histoire, Ankara, 1991, s. 271

(167) Bak. Mirella Galetti, Kurd û Kurdistan Le Nûsrawekani İtali da (Le Sedey Sêzdem Ta Nozdem), Wergêrani: Casım Tofiq, Binkey Hengaw, Stockholm, 1987, s. 82.

(168) Zaza adına benzeyen bir ad da yine Şemdinli yöresindeki Herki aşiretinin kabilelerinden biri olan Zizan kabilisinin adıdır (Bak. Muzaffer Erdost, yago, s. 167).

*"Cuabê binêrin bo Şemzinan
Suar bin le esp û zinan
Bo şawqi Mem û Zinan*

*Canan! Bıkeyn tekbir û rae!
Cuabê binêrin bo zazaê
Suar bin le bo em şifae."* (169)

Yezidi inançlarından sözededen bazı kaynaklarda (170) "Melek Tavus"un "**Zazail**" (veya 'Ezazil, 'Azazil) (171) adıyla anıldığı da belirtilir. Melek Tavus, Yezidilerin en büyük meleğidir. Bütün ya-

- 13. yüzyılda yaşamış olan Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus) de "*Fırat kıyıları üzerindeki Zizona (Zizana) köyü*" nden sözeder.

- Bak. Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), yage., s. 370 (169) Oskar mann, Mukri Kurden, Berlin, 1906, s. 301

(170) Th. Menzel, "Kitâbü'l-Cilve", İslâm Ansiklopedisi, c. 6. s. 827

- Hugo Makas, Kurdishe Studen, Heidelberg, 1900

- Orhan Hançerlioğlu, İslâm İnançları Sözlüğü, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1984. s. 724

- Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, c. 7, s. 319

(171) Tarihçi Taberî (839-923), raviliğini İbni Abbas'a dek uzattığı şöyle bir rivayet anlatır:

"İblis günaha girmeden önce, meleklerden olup adı Aza-zil idi. O yeryüzü ahalisindendi. Meleklerin en çok ibadet eden ve en bilgîlerindendi. Bu meziyetler onu kibir ve gurur yoluna saptırmıştır. O, cin adını taşıyan bir uruktandı." (Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. İstanbul, 1991. c. 1. s. 108)

Zazail ('Azazil, Azazel, 'Ezazil) sözcüğünün sonundaki

ratıklardan önce onun yarattığına, "her yerde görüldüğüne ve bulunduğuna" inanılır (172). Dınılilerin Yezidilerle ilişkisine daha önce kısaca değinmiştik. Yezidilerin kullandığı bu "Zazail" sözcüğü de Zaza adını çağrıştırmakta, bu iki sözcük arasında ilişki bulunup bulunmadığı sorusu akla gelmektedir. Kakeyi adıyla bilinen ve özgün

"il" in Sami dilerinde "Tanrı" (Allah) anlamına geldiği anlaşılıyor. (Bak. Turan Dursun, Allah, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1991, s. 11)

'Azazil (Azazel) sözcüğü çok eski kaynaklarda, örneğin Tevrat'ta (Levililer, XVI, 8) da geçer. Tevrat'a göre, Azazel (Azazil), "Şeytandan sonra en esrarengiz fevkalbeşer bir şahsiyettir". Yahudi dinsel kitaplarında Azazel (Azazil) ile ilgili anlatılanlar, örneğin "İnsan kızlarıyla birleşen melekler (Allah oğulları) kıssası" nın bazı yazılı kaynaklarda Kürtlerin kökeni ile ilgili olarak anlatılan bazı efsanelere belli ölçüde benzerliği dikkat çekicidir. Örneğin yukarıdaki efsane, Kürtlerin Hz. "Süleyman tarafından kovulmuş genç esirler ile şeytan Cesed'in oğulları" olduklarını veya "cinlerin Havva'nın kızlarıyla evlendiklerini, onlardan da Kürtlerin doğduğunu" öne süren rivayetleri andırmaktadır.

Bütün bunlar düşünüldüğünde, Yezidi ve Kakeyi Kürtlerinin "Şeytan" yerine 'Ezazil ('Azazil, Zazail) adını kullanmalarının bu rivayetlerle bir bağlantısının olup olmadığı sorusu akla gelmektedir.

Bak. İslam Ansiklopedisi, c. 2, s. 90; c. 5-II, s. 691

- V. Minorsky, "Kürtler", İslam Ansiklopedisi, c. 6, s. 1091

- Şeref Han, Şerefname, Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarlan, Anı Yayınları, İstanbul, 1971, s. 19
(172) Orhan Hançerlioğlu, İslâm İnaçları Sözlüğü, s. 724

inançları olan Kürtlerin de “Şeytan” karşılığında ‘Ezazil sözcüğünü kullandığını ekliyelim (173).

Daha önce “Dımılı” bölümünde, bazı kaynakların Dinbilli aşiretinin Şah İsmail döneminde “Irak”tan Dersim’e göçettiklerini yazdıklarını belirtmiştik. M. Emin Zeki’nin Kurd û Kurdistan adlı Kürtçe kitabında bu konuyla ilgili olarak yazdıkları da önemlidir. Onun belirttiğine göre (174), Yavuz Sultan Selim zamanında Dersim bölgesinden göçeden bazı Kürt aşiretleri “Şimali Cezire” bölgesine gelerek buradaki Arap, Ermeni ve Kürtlerle karışmış, hepsini asimile etmişlerdir. Bunlar kışı Karacadağ’ın güneyindeki ovalarda, nisan ve mayıs aylarını Cezire Ovasında, yazları ise Diyarbakır yöresinde geçirirlermiş. Aynı yazara göre, “*Sincar Yezidileri doğal teşkilatları bakımından aynen Dersim Kürtleri gibidirler, saçlarını uzatır ve örerler. Giysileri komşularınıninki gibidir. Kendi deyişlerine göre, Timur Lenk [1336-1405] zamanında buraya [Sincar’a] göçetmişlerdir.*” (abç)

Bu açıklamalar, Dersim yöresi Kürtleri ile bugünkü Güney Kürdistan’da yani Irak devleti sınırları içinde kalan Sincar yöresinin Yezidi

(173) Bak. Cemal Nebez, yage., s. 23

(174) Mihemed Emin, Zeki. Kurd û Kurdistan, Çapxaney Daru’l-Selam. Bağdat, 1931, c. I. s. 355-356

M. Nuri Dersimi de bu hususa dikkati çeker. Ancak onun göndermede bulunduğu sayfa, M. Emin Zeki’nin adigeçen kitabının gördüğümüz Arapça ve Kürtçe baskılarındaki sayfalara uymamaktadır (Bak. Vet. Dr. M. Nuri Dersimi. Hatıratım. Weşanên Roja Nû. Stockholm. 1986. s. 10-11).

Kürtleri arasında tarihsel bir bağın bulunduğunu teyit ediyor.

Bu vesileyle Yezidiliğin Yavuz Sultan Selim'den çok daha önceleri, örneğin 13. yüzyılda, Malatya yöresi Kürtleri arasında ve daha sonraları Batı Anadolu'ya yerleştirilen Germiyanlar arasında varolduğunu da belirtelim (175).

Yer adı olarak "Zaza" sözcüğü

Son olarak da Zaza adını taşıyan birkaç köy ve yer adını hatırlatalım:

1-Sivas il merkezine bağlı Zaza köyü

2-Erzincan'ın Esesi (Çatalarmut) bucağına bağlı Zazalar (Baltaş) köyü

3-Erzurum'un Çat ilçesine bağlı Zazalar (Yaylasuyu) köyü

4-Midyat ilçesine bağlı Zaz (İzbırak) köyü (176).

5-Güney Kürdistan'da Zazan (177).

6-Yukarıda değinildiği gibi, Kangal ile Sivas arasındaki bir bölgede Zaza sözcüğü yer adı olarak yaşıyor (178).

(175) Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), yage., s. 563
- Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, E. Yayınları, İstanbul, 1984, s. 270, 283, 299, 345, 354

(176) Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır, 1970, s. 353

Bu köyde Süryaniler yaşarlar (Yeni Ülke, no: 120, s. 4).

(177) "Bı Çekên Kimyevî Gelê Me Tê Qırkırin". Rewşen (kovara Yekitiya Rêwşenbirên Welatparêzên Kurdistan), Bonn, no: 2 (Payiz 1988), s. 8

7- "Heyran, jaro, ji Zazatê heta Dyûrhatê" mısrasında görüldüğü gibi Kurmancca bazı halk türkülerinde de "Zazat" adı geçer (Zaxo yöresinde). "Zazat" ise "Zaz" veya "Zaza" sözcüğünün Arapçadaki çoğul biçimidir (179).

8-Bazı kaynaklarda "Sason" adı da "Zazûn" biçiminde yazılmaktadır (180).

9-Konumuz olan Zaza sözcüğü ile ne derece ilgisinin bulunduğunu kestirmek zor, ancak Dımili lehçesine yakınlığı bilinen Hewramî (Goranî) lehçesinin konuşulduğu Doğu Kürdistan'dan (İran Kürdistanı) Paweli bir arkadaşın bana söylediğine göre, Nawsud yöresindeki Kemine köyü civarındaki bir yolun adı "Zaza Ra" (Zaza Yolu) olduğu gibi, Pawe'nin güneydoğusundaki yüksek bir tepenin adı da "Qulê Zazî" (Zaz Tepesi)'dir.

Görülen o ki Zaza sözcüğü de geniş bir alana yayılmış ve yer yer farklı anlamlarda kullanılmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra, sonuç olarak denilebilir ki; gerek Kird ve Dımili adları ile -bazı yerlerdeki kullanılış biçimiyle- Zaza adı, gerekse Dersim'de kullanılan Kırmanc adları aynı topluluğun adlarıdır. Bunların değişik zaman ve yerlerde kullanılışları ya da kullananları değişik de olsa hep Kürtlerin bir bölümü ya da bir aşireti için ad olarak kullanılmaları ortak özellikleridir.

(178) Doğu Anadolu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 142

(179) Celilê Celîl, Zargotîna Kurdên Sûriyê, Weşanên Jina Nû, Uppsala, 1989, s. 232

(180) İsmet Chériff Vanly, yagc., s. 47

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Abdülbaki Gölpinarlı, "Kızıl-baş", İslâm Ansiklopedisi, c. 6.
- Abdlreqib Yusf, Hunerê Tabloyên Şerefnamê, Wergêr: Elîşêr, Weşanên Jîna Nû, Stockholm, 1991
- Ahmet zer, Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni. Boyut Yayınları, İstanbul, 1990
- Ali Harzya, "Kürt Sorunu", Emek (aylık sosyalist dergisi), no: 6 (Kasım 1970)
- Ali Kemalî [Aksüt], Erzincan (tarihi, coğrafi, içtimai, etnografi. idari, ihsai tetkikat tecrübesi), Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1932
- Dr. Ali Kılıç, "Zonê Ma", Newroz Ateşî (aylık teorik haber yorum dergisi), no: 1 (Sıbat 1992)
- A. M. Menteşavili, Kürtler (toplumsal-ekonomik ilişkileri, kültür ve yaşıyış tarzı üzerine incelemeler), Rusçadan çeviren: Yaşar Abdselamoğlu
- Arşak Poladyan, VII.-X. Yüzyıllarda Kürtler, Çeviren: Mehmet Demir, zgr Gelecek Yayınları, Ankara, 1991
- Arthur Christensen, Les Dialectes d'Awromân et de Pâwâ, Kopenhag, 1921
- Hezretê Ayetullah Aqay Şêx Muhammed Merdûxê Kordestanî, Ferhengê Merdûx, Senendec, 1362 (1983) c. II
- Hezretê Ayetullah Şêx Muhammed Merdûxê Kordestanî, Tarîxê Kord û Kordestan û Tewabî Ya Tarîxê Merdûx. c. I. çapê dovvom
- Ayre, Stockholm, no: 11 (Adar 1987)
- Aziz Gncl, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır, 1970
- Baba Merdûxê Ruhani (Şiwa), Tarîxe Meşahirê Kord (urefa, ulema, udeba, şu'era). c. I. Enteqaretê Soruş, Tahran, 1364/1985
- B[asile] Nikitine, Les Aşars d'Urmîyeh, Paris 1929
- Dr. Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebet-

leri-I (1578-1590), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1962

- "Bî Çekên Kimyevî Gelê Me Tê Qırkırın", Rewşen (kovara Yekitiya Rewşenbirên Welatparêzên Kurdistan), Bonn. no: 2 (Payiz 1988)

- Cahit Öztelli, Bektaşî Gülleri, İstanbul, 1985

- Celîlê Celîl, Zargotîna Kurdên Sûriyê, Weşanên Jina Nû, Uppsala, 1989

- Cemal-Nebez, Serincdanêk Le Mitolojyay Kurd, Blaw-kirawey Ekadîmyay Kurd Bo Zanist û Huner, Stockholm, 1986

- Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987

- Cihat-Kar, Piya, no: 4, s. 20

- C. J. Edmonds, A Pilgrimage To Lalish, London, 1967

- Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, E Yayınları, İstanbul, 1984, s. 270, 283, 299, 345, 354).

- Dersim, T. C. Dahiliye Vekâleti, Jandarma Umum Komandanlığı [yayını]

- "Dersim Yöresinden İki Halk Türküsü", Özgürlük Yolu (aylık siyasi dergi), no: 30 (Kasım 1977)

- D. İzoli, Ferheng Kurdi-Tirki, Tirki-Kurdi, Deng Yayınları, İstanbul, 1992

- Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, c. 4

- Doğu Anadolu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları

- Seyyid 'Ebdurrezaq Husni, El-Yezidiyûn Fi Hazırhum We Mazihum, 11. baskı, Bağdat, 1987, s. 115

- Ehmedê Xasi, Mewlidê Nebî, Litoğrafya Matbaası, Diyarbekir, 1899

- 'Eli Seydo Gewrani, El-Qamûsü'l-Kurdiyi'l-Hedis, Kurdi-Erebi, Amman, 1985-Celadet Bedirxan, "Zarê Dumîlî û Mewlûda 'Usman Efendi", Hêvi, Paris. no: 2 (Gulan 1984)

- Emir Djeladet Bedir Khan et Roger Lescot, Grammaire

- Kurde (Dialecte kurmandji). Paris, 1970
- E. Ruhi Fırlalı, "Yezîdilik", Türk Ansiklopedisi. Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1984. c. 33
 - Evdirehman Elî Ünîs, "Nêçira Hirç û Pezkoviyan", Ronahî (supplément illustré de la revue Kurde Hawar), Şam, no: 26 (Hizêran-Tirneh 1944), s. 7 (Tıpkıbasımı: Ronahî, Jîna Nû Yayınları, Uppsala, 1985)
 - Evliya Çelebi, Kurd Le Mêjûy Diravsekani da: Sıyahat-namey Ewliya Çelebi, wergêrani Se'îd Nakam, Çapxaney Korri Zanyari Kurd, Bağdat, 1979
 - Ferit Develioğlu, Türk Argosu, Genişletilmiş 6. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, 1980
 - Fırat, "Derê Laçî", Hêvî (kovara çandiya giştî), no: 4 (İlon 1985)
 - Fırat, "Folklorê Dersîmî ra-II", Hêvî, no: 5 (Gulan 1986), s. 106
 - Fırat, "San", Armanç (jî mehê carekê dertê), Stockholm, no: 88 (Çileyê Paşîn 1988), s. 10; no: 91 (Nîsan 1989)
 - Fırat, "Seyd Uşe", Hêvî (kovara çandiya giştî), Paris, no: 4 (İlon 1985)
 - Giw Mukriyani. Ferhengî Mehabad. Çapxaney Kurdistan, Hewlêr, 1961
 - Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, c. II
 - Gwevdereyic, "Çolig", Demokrat (kovara sıyasi û çandî), no: 7 (Adar 1990)
 - Halis [Ataksoy], Diyarbakır Tarihinde Konuk Eli. İstanbul, 1988
 - Hasan Dewran. "Ez Ho ra Pers Kon", Mizgîn (kovara agahdari û peywendiyê jî bo Kurdên Almanya Federal). Bonn, no: 4 (1/1986)
 - Hasan Yıldız. Aşîretten Ulusallığa Doğru Kürtler-Politik Felsefe Açısından Kürt Toplumunun Kritiği. Hêviya Gel Yayınları. Stockholm, 1989

- Hawar, "Çend Lawikê Qemê Arêyîzî", Berhem (kovara lêkolinên cıvaki û çandî), Stockholm, no: 3 İlon 1988)
- Hawar Tornêcengî, "Wuşenê Tikmeyî", Berhem, Stockholm, no: 5, s. 47-50
- Haydar Dersimî, "Derê Laçî", Hêvî (kovara çandîya gişti), no: 6 (Tebax 1986)
- Haydar Işık, Dersimli Memik Ağa, Belge Yayınları, İstanbul, 1990
- Heci Ce'fer, Gotinê Mezınan lı Devera Behdınan, Bağdat, 1986
- Hejar, Henbane Borine-Ferhengê Kordî-Farsî, Tahran, 1369 [1991], c. 2
- Hemedê Mamekiz, "Derê Laçî", Kurdistan Press, Stockholm, no: 71 (27. 4. 1989)
- Hugo Makas, Kurdishe Studen, Heidelberg, 1900
- İhsan Nuri, Kürtlerin Kökeni, Çeviren: M. Tayfur, Yöntem Yayınları, İstanbul, 1977
- İkişine Doğru (haftalık haber ve yorum dergisi), İstanbul, no: 51
- İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, İstanbul, 1958, c. 1
- İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, c. 2, 5, 6
- İsmail Beşikçi, Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller, 3. basım, c. I, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1992
- İsmet Chériff Vanly, Les Kurdes et le Kurdistan dans les relations d'anciens voyageurs Occidentaux (XVIe-XVIIe siècle)
- J. B. Tavemier, Les six voyages en Turquie et en Perse, Notes de Stéphane Yerasimos, Librairie François Maspéro, Paris, 1981, c. II
- Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopî), Doza Kurdistan (Kurdistan Davası) Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları, İkinci basım, Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991

- Kemal Badıllı, Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kurmanca Lehçesi), 1965
- Mahmut Lewendî. "Ji Hêla Haymanayê Çend Sitranên Şêxbıziniyan", Çarçira (kovara çandeyî ya giştî), no: 3 (Te-bax 1986)
- Dr. Mahmut Rışvanoğlu, Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm, 3. baskı, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1978
- Malmisanij, "Bibliyografya Dimili (Zaza)", Hêvi (kovara çandiya giştî), Paris, no: 3, 4, 5, 6, 7
- Malmisanij, "Du Şairên Dunbulî", Armanc, Uppsala, no: 72 (Gulan 1987)
- [Malmisanij], Hêvi (kovara çandiya giştî), Paris, no: 4 (Îlon, 1985)
- Malmisanij, "Ondokuzuncu Yüzyılda Kird (Zaza) Aşiretleri Arasındaki Çatışmalar, Studia Kurdica, Paris, no: 1-3 (Nisan 1985)
- [Malmisanij], "Zaza (Dımılı) Lehçesinde Yazan Bir Ozan: Melay Xasi", Devrimci Demokrat Gençlik (dergi), İstanbul, no: 2 (Mart 1978)
- Mark Sykes, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt Aşiretleri-II", Çeviren: M. Piro, Berhem, Stockholm, no: 7 (Ocak 1990)
- Martin van Bruinessen, "Eşairê Kord we Dewletê İran: Moridê Şûreşê Sımko", Mutale'atê Kordi, Paris, c. 1, şomare: 4 (Tabestan 1365/1986)
- Martin van Bruinessen. Ağa, Şeyh ve Devlet Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi. Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991
- M. Duzgîn. "Adet û Toreyê Dêrsimî-V (Mısayvênî)", Berhem, Stockholm, no: 6 (Ekim 1989)
- M. Dûzgûn. "Torêy ve Adetê Dersimî", Berhem (kovara lêkolinên cıvaki û çandi). Stockholm, no: 1 (Şubat 1988)
- Mihemed Emin. Zeki. Kurd û Kurdistan. Çapxaney Darrî-Selam. Bağdat. 1931. c. 1

- Mihemedi Xal. Ferhengi Xal, c. III, Çapxaney Kamara-ni. Silêmani (Süleymaniye), 1976
- Mihemed Salih İbrahimi Mihemedî (Şepûl), Jinaweri Zanayani Kurd Le Cihani İslameti ya Genciney Ferheng û Zanist, Çapxaneyê Meharet, Tahran, 1364/1985
- Mirella Galetti, Kurd û Kurdistan Le Nûsrawekani İtali da (Le Sedey Sêzdem Ta Nozdem), Wergêrani: Casim To-fiq, Binkey Hengaw, Stockholm, 1987
- Mirza Şukrullah Senendecî (Fexru'l-Kuttab), Tuħfe-i Nasiri Der Tarix o Coxrafyayê Kordestan, Be inzimamê pênc meqale der bareyê qebailê Kurd ez Doktor Heşmetul-lah Tebîbi, Tahran, 1366 [1987]
- M. Law-10 (A-L. B.), "Jinêki Bîwêjî Kurd: Heyran Xa-nimi Dunbuli", Niştiman (Bilewkirewey biri Komeley J. K., sal: I, no: 304 (Sermawez û Rêbendani 1322/1943), s. 39-30 (Tıpkıbasım: Govari Niştiman, Binkey Çapemeni Azad, Stockholm, 1985, s. 86-87)
- Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952
- Vet. Dr. M. Nuri Dersimi, Hatıratım. Weşanên Roja Nû, Stockholm, 1986
- M. Salih San, Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Krono-lojik Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983
- M. Şerif Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi (Etimoloji-Din-Etnografya-Dil ve Ermeni Mezalimi), 5. baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983
- Muhemed Cemil Rojbeyani, "Fermanrewayiy Dunbuli-ye-kan Le Tewrêz û Dewrûberî da", Karwan, no: 32 (Mayıs 1985); no: 33 (Huzeyani 1985)
- Muhammed Emin Zeki, Xulasetu Tarixu'l-Kurd we Kürdistan Min Eqdemi'l-'Usûri'l-Tarixiyye Hettel'l-An-Arapçaya Çeviren: Muhammed 'Elî 'Ewnî. c. I, ikinci ba-sım. 196
- Dr. Muhammed Teqî İbrahimpûr. Vajenameyê Farsi-

Kurdi. (Tahran?), 1981

- Muhsine Helimoğlu Yavuz. Diyarbakır Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (Derleme-İnceleme). c. 1. Ankara. 1989

- Muhsine Helimoğlu Yavuz, Diyarbakır Efsaneleri-2 ve Diyarbakır Üzerine Sekiz Bildiri, Ankara, 1990

- Munzur Çem, "Alevilik Sorunu Üzerine". Deng (aylık siyasal ve kültürel dergi), İstanbul, no: 18 (Şubat 1992)

- Munzur Çem. Gülümse Ey Dersim (roman), c. 1, Özgürlük Yolu Yayınları, Köln, 1990

- Mustafa Düzgün, "Dersimli Memik Ağa", Berhem (kovara lêkolinên civaki û çandî), Stockholm, no: 10 (Ocak 1991)

- Mustafa Düzgün, "Kürdistan Tarihinde Dersim Adlı Eserde Geçen Bazı Sözcüklerin Yerel Karşılıkları-I", Berhem, Ankara, no: 1 (Nisan 1992)

- Muzaffer Erdost, Türkiye Üzerine Notlar. Sol Yayınları, Ankara, 1971

- Necdet Sakaoğlu, Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı, Yurt Yayınları, Ankara, 1984

- Nejat Birdoğan, Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik, Hamburg Alevi Kültür Merkezi Yayınları, Hamburg (?), 1990

- Dr. O. Blau, "Nachrichten über kurdische Stämme", Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig, Bd: 16 (1862)

- Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar. Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1980, c. 7

- Orhan Hançerlioğlu. İslâmî İnançları Sözlüğü. Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul. 1984

- Oskar Mann. Mukri Kurden. Berlin. 1906

- Osman Sebrî. "Êzdî û Ola Wan", Ronahî (Supplement illustré de la revue Hawar), Şam. (Tıpkıbasımı: Ronahî. Weşanên Jiha Nû. Uppsala. 1989). no: 19 (1 Çiriya Pêşîn 1943), no: 21 (1. 12. 1943)

- Paul Robert. Petit Robert-I (dictionnaire de la langue

française), Paris, 1984

- Perwiz Cihani, "Kurmani ne?", Sırwe (gowari ede-bi-ferhengi), Urmiye, no: 16 (Xezelwer 1366)

- Peter J. A. Lerch, Forshungen ber die Kurden und die iranischen nordchaldäer, St. Petersburg, 1857-1858 (yeni baskısı: Amsterdam, 1979)

- Prof. Qanad Kurdo, Tarixa Edebiyata Kurdi, c. 1, Stockholm, Weşann Roja N, 1983

- Rıza Zelyut, z Kaynaklarına Göre Alevilik, 3. baskı, Anadolu Kültür Yayınları, İstanbul, 1990

- Stephane Yerasimos, Les voyageurs dans L'empire Ot-toman (XIVe-XVIe sicles), Imprimerie de La Socite Turque d'Histoire, Ankara, 1991

- Süleyman Sabri, Van Tarihi, s. 43'ten aktaran, Dr. Mahmut Rışvanoğlu, yage.

- Şeref Han, Şerefname, Arapçadan eviren: Mehmet Emin Bozarşlan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971

- Şerefxan, Şerefnamey Şerefxan Bedls, Hejar kirdûye be Kurdî, api duhem, Tahran, apxaney Cewahiri, Tah-ran, 1981

- Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarba-kır Tarihi, c. I, Diyarbakır Belediyesi-Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları, Ankara, 1987

- Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, c. I

- Taufiq Wahby-C. J. Edmonds, A Kurdish-English Dic-tionary

- Th. Bois, "Le Djebel Sindjar au debut du XIXe sicle", Le Jour Nouveau (quotidien Kurde), Beyrut, no: 56

- Th. Menzel, "Kitab'l-Cilve", İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. 6

- Th. Menzel, "Yezidiler", İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, c. 13

- Doç. Dr. Tuncer Gülensoy, Krmani ve Zaza Türkçe-leri zerine Bir Araştırma. Türk Kültürünü Araştırma

- Enstitüsü Yayınları, Ankara. 1983
- Turan Dursun, Allah, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1991
 - Türk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, c. 13, 14
 - 'Ubeydullah Eyubiyân, "Çirikey Xec û Siyamend". Neşriyeyê Danişgedeyê Edebiyatê Tebriz, Beharê salê 1335 [1956]
 - Uşxan, "Dersîm ra". Armanç, no: 80 (Gulan 1988)
 - Uşxan, "Dersîm ra", Armanç, no: 81 (Heziran 1988)
 - V. Minorsky, "Kürtler", İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, c. 6
 - Wilh. Geiger und Ernst Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie, zweiter band, Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner, 1896-1904
 - Yakın Tarih Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, c. 10
 - Yearbook of the Kurdish Academy 1990, Almanya
 - 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1961
 - Yusuf Ziyaeddin Paşa, Kürtçe-Türkçe Sözlük, Yeniden düzenleyen ve Türkçeye çeviren: Mehmet Emin Bozarıslan, Çıra Yayınları, İstanbul, 1978
 - Zilfi, "Fehengok Dımilki-Kurmanci-Tırki", Hêvi (kovara çandîya gîştî), Paris, no: 1 (İlon 1983)
 - Zilfi, "Folklorê Kurdi ebe Zarava Dımilki", Hêvi (kovara çandîya gîştî), Paris, no: 1 (İlon 1983)
 - Zilfi, "Folklorê Kurdi ebe Zarava Dımilki", Hêvi (kovara çandîya gîştî), Paris, no: 2 (Gulan 1984)
 - Zilfo Xaskar, "Dimilî Kürtçenin Lehçesidir". Yeni Ülke, İstanbul, yıl: 2, no: 5 (17-23 Kasım 1991)
 - Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik İncelemeler, Komal Yayınları, Ankara, 1975
 - Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1992
 - Ziyaeddin Başa el-Xalidi, El-Hediyetu'l-Hemidiyye Fi'l-Luxeti'l-Kurdiyye, Mektebetu Lubnan, Beyrut, 1975